

## Българската народност през XV век, Демографско и етнографско изследване Хр. Гандев

### I. Съдбата на българската народност и на нейната селищна система през XV в.

#### 2. ОБЕЗЛЮДЕНИ СЕЛА И ЗАГУБА НА СЕЛСКО НАСЕЛЕНИЕ

Да се разказва за най-страшния век от живота на българския народ не е благодарна задача. Изследователят изпитва мъчителното чувство на отговорност дали точно ще отмери и дали вярно ще съчетае мрачното със светлото и безразличното със съдбоносното в битието на поколенията, които изпъхват този век.

В течение на втората половина на XIV и през цялото XV столетие се редуват многократно във всяка от българските области, от една страна, опустошителни походи на нашествениците османци, от друга — сблъсквания между тях и противоосмански съюзни войски от Югоизточна Европа, а, от трета — гигантски двубои между претенденти за султанския престол. Това било по-скоро сто и тридесет годишна война, позатихваща в един край, а пламваща в друг. Най-тежката част в нея била определена на българите. Те бивали отвлечани на тълпи като изселници или като пленници и роби, а немалко загивали от ятагана на победителя, тъй като се защищавали или поддържали войските на противника му. Превземането на крепостите, градовете, а някъде и на селата се съпровождало с разрушения, опожарявания и цялостно разграбване [4]. Същевременно в българските земи започнала османска колонизация по градове и села. Заедно с нея се изградил твърде бързо устоите на османското земевладение и военноадминистративната система в Румелия [5].

Естествено е да се допусне, че в резултат на всички тези събития са настъпили някакви промени в демографското, в стопанското, общественото и културното състояние на българската народност. В какво са се изразили споменатите промени, бихме могли да узнаем, след като очертаем въз основа на документални данни демографската картина, тъй като тя е основна и изходна по значение.

Първата изследователска операция ще засегне последиците от военните опустошения за съдбата на селищата и техните жители в отделните райони. Органично свързан с горния е и въпросът за характера и значението на колонизацията—дали е страничен процес, незасегнал с нищо българите, или стои в съотношение с тяхната селищна система; в случай че стои, въз чие земевладение и селско стопанство се извършва тя. Третият въпрос, който ще се постави на разглеждане, е с какво, как и в кои краища е повлияла колонизацията върху заварената стопанска и демографска структура. След разрешаването на тези въпроси ще могат да се определят обществените и културните последици на османското завоевание върху живота на българската народност.

Нека започнем с анализ на елементите на селищната система. Първият факт, който се забелязва в статистическия материал от ленните описи на селищата, е наличността на села със запазени средновековни български имена (почти всички от славянски и съвсем рядко от гръцки езиков произход), а с изключително или по преобладаване турско население. В Северна България те са няколко на брой и са групирани предимно около бившата столица Търново. В записи от около 1502 г. е отбелязано, че «село Рахова», т. е. днешният град Горна Оряховица, е получил вече (второ) турско име («друго име Векиллер») и че в него са настанени само турци: селището има 20 домакинства, 20 неженени мъже и 13 спахийски синове [6]. Подобно е и «село Краище, с друго име Ибриоглу, спадащо към нахия Търново», с 22 турски домакинства и 14 неженени младежи. Това е днешното търновско село Водолей [7]. Следващото в същия край било с. Дрян (не днешното Дряново, а може би Дрента или някое друго) с 12 турски домакинства, 2 неженени и 4 спахийски синове [8]; също «село Хрусталища, с друго име Йенидже» (днес с. Русаля) с 36

турски домакинства и 26 неженени младежи [9]. В други села преобладаващото мнозинство от домакинствата е турско, а българските са съвсем малко: Коршуна—Ловешко, Делян, Бахтавани и Калотенче (Калтинец) — Търновско [10].

Но изцяло турски по население, а с български имена села са записвани и по-рано в същия край — през 70-те години на XV век. Недалече от Мусина се намирало турското село Калиманци [11], в Ловешко — друго Дряново, а в Плевенско — Конопене [12].

Изцяло турски по жителски състав, и с български имена села имало и в Софийско, и то още към 1445 г. Такова е Ботунец [13]. Друго българско село пък загубило първоначалното си име и било записано под преводното турско име Ак клисе (Бяла черква, но не джамия!), и то с 36 турски домакинства [14].

И в югозападните области около 1500 г. не липсват такива села — например Буково (дн. селище и гара Бук, Драмско, Гърция), в което са записани 86 мюсюлмански домакинства с 14 неженени и нито едно българско домакинство [15]. В Кукушко е отбелязано с. Саслар (Сеслово) с допълнително турско име Педерли и 53 мюсюлмански домакинства [16] в околностите на гр. Бер (Караферия) се намирало Айю Марина" (Света Марина) с 24 мюсюлмански домакинства [17]. Изчезването на българските жители от селата изглежда, че е по-ранно явление, защото се наблюдава, както видяхме, в Софийско към 1445 г., а освен това из Скопско — Тетовско преди 1455 г., например в селата Геран, Турбарево и други [18].

Споменаваме далеч не всички случаи, които се откриват в описите. Но и изнесените тук показват достатъчно ясно, че става дума за общ демографски процес в цялата страна, започнал през първата половина на XV век, ако не и по-рано. Дали отсъствието на българите в подобни села е причинено от физическо унищожаване, от пленяване и отвлечане в робство, от помохамеданчване и битово ислямизиране, или от бягство, в случая не е от значение. Единствено важното е, че такава народностна промяна не може да се извърши без насилие върху коренните обитатели на селищата. С други думи, насилието е заменило българския народностен състав на част от средновековните селища с турски.

Турците предизвикали размествания на християнското население и поради това, че наплашените от тях обитатели бягали от по-опасните територии.

През втората половина на XIV век нашествениците започнали да покоряват опустошаваните от тях области и да ги заселват с колонисти от Азия. Току-що завзели Дарданелите през 1352 г., те настанили в крепостите Цимпе и Гелибол турски жители, избивайки или прогонвайки християните.

Тази практика продължили и при разширяването на властта им на полуострова. Според съвременни византийски летописци още султан Мурад I (1359 — 1389 г.) вършел това в голяма част от Тракия. Подир него Баязид I (1389 — 1403 г.) дигнал тюркмени от областта Сарухан и ги изпрати в северните предели на Тракия, в Северна България и в Македония. Те, макар и да не били твърде послушни поданици на падишаха в Азия, станали в Европа верни негови поддръжници срещу християните.

В началото на XV столетие и региона между Одрин и Цариград имало вече турски села, в едно от които през 1410 г. бил убит от брат си Муса Сюлейман, братът на султан Мохамед.

По същото време се отбелязва присъствието на турци в градовете Солун, Скопие, Енидже-Вардар [19].

Така че османската колонизация засегнала дълбоко българските селяни, защото в приведените примери тя се осъществявала за сметка на личната им житейска съдба, върху тяхната земя, в собствените им домове и стопанства.

За да бъде обаче картината пълна и недвусмислена, следва да потърсим масови данни, които разкриват последиците от завоеването едновременно и за селищата, и за българските им жители.

Една особеност както на отразената в османските регистри поселищна система, така и на самото земевладение с наличността на ленната единица, наречена мезра.

Първоначалното и ограничено значение на термина мезра е: някаква безлюдна и неексплоатирана местност или пък участък земя, която тепърва може да се предостави за засяване, стопанисване и подчиняване на ленноправни отношения. Мезрата се предоставя като лен, но владелецът му има грижата да осъществи обработката и да осигури феодалната рента за себе си и за държавата. Рентата има минимални размери. Затова може да се каже, че мезрата е най-малоценният лен.

Но зад това първично понятие през XV век пече стоп една по-значителна реалност, разкрита от издателите на османски поземлени регистри въз основа на сведенията в тях. Турският историк проф. Х. Иналджик дава следното съдържание на термина мезра, което влагали в него самите фискални органи и по-специално описвачите на ленните села, и то в земите на Балканския полуостров през XV век. Значението е: опустяло, обезлюдено, понякога дори разрушено или полуразрушено село с неговото землище, в което се отбелязват в зависимост от служебната необходимост жилищният фонд, кладенците, запазените овощни градини, воденици, гробища, а също и границите на землището.

Друг издател на подобни описи от югославски области, д-р Х. Шабанович, подкрепи изцяло това определение [20].

Ако на отделни места в описите се използва вместо означението «село» терминът мезра, то е поради обстоятелството, че в момента на първичната регистрация не е имало реални изгледи да се възстанови жителският състав на опустялото село и затова от законно гледище не е било допустимо то да се вписва като село. В такъв случай се оформяла за неопределено време ленната категория мезра, която нямала аграрен статут на село.

Нищожният доход от мезрата, ако изобщо давала такъв, я превръщал обикновено в закръгляща добавка към владението на село, в чиито доходи не достигала малка сума до обикновената норма. В редки случаи няколко мезри били записвани на един владелец вместо пълноценен лен. А само една мезра без нищо друго можела да бъде миниатюрен лен като възнаграждение за изпълняването на съвсем дребна служба или повинност.

Мезрата не била неизменна форма. След като в нея усядали за постоянно селски стопани, тя можела да бъде прекатегоризирана в село. От друга страна обаче, в регистрите са отбелязани и напълно пусти, бездоходни села, явно пострадали след първоначалното им записване. И тъй като описвачите се ръководели от по-старите регистри, не смеели на своя отговорност да смъкнат селото в категорията мезра, защото с това биха намалили общата сума на държавните данъци и ленната рента. Подобни корекции можели да вършат само най-висшите органи. Фактически това били мезри. Те се срещат твърде рядко в регистрите.

При описването на дребните, средните и едрите владения (тимари, зеамети и хасове) мезрата се поставя след цялостното регистриране на селото или селата, ако има такива, като самостоятелна величина със собствено местно име, несъвпадащо с името на съседното село, с определена сума за дохода и други допълнителни бележки, които ще бъдат разгледани. Като мезри можели да се смятат и части от полуопустошени селища. За останалите там обитатели се запазвало старото название, а на пустеещите места на землището османските регистратори слагали названието мезра (или мезри, ако били по-обширни). Мезрите понякога се заселвали допълнително, макар и твърде слабо. Така било в Белоградчик, който не загубил името си, понеже там оцелели известен брой къщи, но към него се зачислили и 3 мезри. Последните в някои случаи получавали нови

наименования. Например в околностите на Фере (Югоизточна Тракия) се натъкваме явно на четири подобни мезри с турски имена Кьоле, Курчак, Данишменд-и Бюзюрг, все край едно и също село — Керделу-и бюзюрг. За да можем да работим по-лесно с мезрите, ще ги представим в списък, разпределени по географски области.

#### СПИСЪК НА ИМЕНАТА И МЕСТОНАХОЖДЕНИЯТА НА МЕЗРИТЕ

Северозападна България. Включваща и областта «Загорие» — Средна Северна България — Североизточна България — Софийско със Средна западна България — Северна и югоизточна Тракия с Цариградския полуостров — Беломорска Тракия със Серско и Солунско — Благоевградско. Белица (днес Илинденци), Сандански район. — Райони от Източна, Южна и Югозападна Македония — Северна Македония. Скопско и Тетовско в регистрацията от 1455 г. — Мезри в Източна Сърбия

Общият брой е около 420, в който са включени и допълнително добавените от 74 до 81 мезри в Северозападна България [22].

Наличните описи са само на отделни области, без да обхващат цялата територия на страната, тъй като липсват много регистри, но и предложеният материал показва около 420 мезри.

Първият извод от таблицата е, че мезрите са твърде много на брой, за да бъдат пренебрегнати по значение. Те са пръснати из различни краища на тогавашните български земи, и то в хълмистите и равнинните им части, а съвсем малко в планинските. Основателно е да се приеме, че мезрите са последица от общ демографски процес, предизвикан от обща историческа причина.

Част от имената са турски и това говори, че тези обекти вече са били усвоени като османски ленновладелчески фонд. Но ако разгледаме българските имена, които естествено са първични, т. е. по-стари, ще можем да определим какво сочат те — само някакви местности или селища.

Имената с наставките -ци, -овци, -евци, -ошевци, -енци, -генци, -ани, -ане, -ени, -яни, -ово, -ево са поселищни и по произход, и по структура [23]. Несъмнено поселищни са и имената като Бойчин, Братолин, Радина, Селец, Горно Сливо, Калугер, Камена черква, Вишослав, Кумани и други подобни. Колебания биха могли да възникнат при имена, които потенциално означават или са означавали някога местности, където са живели голям брой някои диви животни — например Мечка, Катерица, Лисар. Но през XV век тези имена са вече селищни, защото подобни на тях носят редица села, споменати в ленните описи: Мечка, Меча поляна, Мечун, Лисичар (Лесичери), Лисец (2 пъти), Видрар [24]. Името Извор с комбинациите от него не би следвало да възбужда съмнение като поселищно, защото села с име Извор или с някаква добавка към тази дума има в регистрите седем на брой от различни краища на страната [25]. Името Царев кладенец също не би следвало да се възприема като топоним, защото по това време са съществували села с имена като Царев брод, Царучине (навярно Царичино), та дори и Царева киселица [26]. Имената Добра вода и Лява вода имат също дублетни аналози в имената на съществуващи тогава села като: Лява вода, Червена вода, Водна, Водица, Бяла река [27]. Мезрите с имена на дървесни видове — дрян, върба, бреза, бук и др., отговарят на редица села със същите имена: Върбница, Върба, Върбешница, Върбица, Върбовец и пр., Брезне, Брезник, Брезово и осем села с имена от основата дрян [28].

Изобщо българският именен репертоар на мезрите има характер на списък на селища, а не на местности. Репертоарът е нееднороден, което показва, че е създаден постепенно, в различни времена и при разнообразни местни условия, както става при историческото разрастване на една поселищна система. Ето защо българските имена на мезрите потвърждават положението, че последните са опустели села и селски землища.

Но нека спрем вниманието си и на турските имена на мезрите. Ясно личи, че те са поставени във връзка с колонизацията набързо, по административен път. Често това са личните и фамилните имена на първите османски владетели или на съвременните им държатели. Понякога по този начин се натрупват върху една мезра по две-три имена на тимариоти — за по-голяма сигурност и яснота при регистрацията.

Разбира се, същите мезри са имали стари български имена, заличени административно след опустяване на селото и заменени с турски. Обаче в десетки случаи тази относително скорошна замяна, издават разни признаци. При първичното описване българското име е било все още необходимо, за да се отъждестви обектът. Така мезрата Добра вода до Разград носи в описа и «друго име Хасанлар», което по-късно остава единствено [29]; същото е с мезрата Златово, «с друго име Ак бунар» (Бял кладенец,) — Преславско [30]. Има и случаи на преименуване, при която не се използват лични турски имена, а се дава описателно име по ландшафтни, архитектурни и други отлики, говорещи за съществуващо по-рано българско село, например Клиседжик (превод на Черковно — с. Черковна, Плевенско), подобно на с. Ак клисе (превод от Бяла черква), Софийско, и Акче клисе — Сопот; такива са и имената на мезрите Ак бунар (Златово), т. е. Бял кладенец в Преславско; Юч бунар — три кладенци, Плевенско; Каяджък бунар — обграден с камъни кладенец, Ловешко [31]. Последното име е почти тъждествено с имената на други две тогавашни села Кая бунар [32]. Приведените примери показват, че и зад турските имена на мезрите са се криели не някакви новосъздадени земевладелски обекти, а пак стари български села и селски землища, които са опустели.

Сред мезрите се срещат няколко с имена от гръцки езици произход в Солунско и по-общо в южната част на македонската област. По форма и значение те също имат поселищен характер. Такива са Пало Касдро, което вероятно е преименувано и е звучало примерно като Палеокастро (Старо градище, крепост) [33], Ано Кастро (Горно градище, крепост) [34]; Нихори (Ново село) [35]; Итхори, което с втората си част (хори) сочи, че се означава село [36]; други мезри носят имена на разни светци: Айо Ристи, Айо Рус, Айо Руси, Айо Мама [37]. Тези наименования съответствуват напълно на имената на съществуващите през XV век села Айо Йорги (Свети Георги — Ениджевардарско), Айа Парашкева (Света Парашкева, Кукушко), Айо Никола (Свети Никола — Халкидически п-ов) и други [38].

Привеждаме имената на мезри от гръцки езици произход, защото и селата с подобни имена имат в нашата документация за жители българи, а не гърци. Самите български имена на селата са претърпели допълнително известно гръцко езиково влияние или пък успоредно с тях са се употребявали и гръцки форми. Така селото Айа Парашкева е записано в регистъра и «с друго име Света Петка» [39]. Създали са се и двусъставни имена на села с една гръцка и една българска съставка, например Акочерноглав и Апаночерноглав (Серско) [40]. В почти всички случаи гръцките имена са изписани по българско произношение — Парашкева, Никола и др.

под. [41] Тези гръцко-български ономастични съотношения обхващат и личните имена на жителите от същите предели през XV — XVI век, което вече е установено от проф. д-р Стр. Димитров [42]. Гръцкото езиково влияние върху славянската антропонимия в посочените села се чувства, но народностната принадлежност на обитателите на същите е съвсем очевидна от самите им имена. Например имената на селяните от с. Айо Никола на Халкидическия полуостров към 1502 г. са: Яко Стайко, Димо Братоло, Димо Кумчани, Йорги Владо, Ефро Куман, Димо Милоя, Яни Стою Брад, Милко Траю, Никола Борил, четири вдовици с име Гюра и др. [43] Този екскурс имаше за цел да покаже, че имената на мезрите от гръцки езици произход са също имена на бивши села, необитавани от гърци, следователно с основание са включени в таблицата за мезрите.



Прочее първото надеждно свидетелство, че мезрите в описаните земи през XV век са били бивши села със землищата им, са техните имена.

Бихме могли да потърсим и други поселищни белези в характеристиката на мезрите. От записа за мезрата Юклиш, «спадаща към Търново» между селата Балван и Пушево (днес само местност Еклеш), научаваме, че за нейните граници се водил съдебен спор: «Спорът за границите между Юклиш и Пушево е разрешен, за което има вписване още в стария регистър. . . . Сегашният опис е направен въз основа на стария регистър» [44]. Ясно е, че тук стара дума за граници между две селски землища, едното от които е било на бившето село Юклиш. Щом работите са стигнали до съдебен спор и до записване на установените межди в съдебно решение, изглежда, че мезрата е била значително ленно владение, напълно отграничено от земите на съседните села от старо време. Иначе казано, било е селско землище. Макар останалите записи за мезри да не споменават изрично за граници, и тях мезрата рязко се отделя от селото преди всичко със самостоятелността на землището си.

Във връзка с горното като основен стопански белег на мезрата се явяват навсякъде без изключение работната земя, пасбищата и ливадите, а не необработваеми пустоти, мочурища, планински участъци или гори. Този факт потвърждава, че същината на мезрата е бившето селско землище, играещо ролята на доходен фонд.

Друга особеност на мезрата е, че в много случаи тя има записани овощни градини от маслинови, смокинови, нарови, орехови, крушови, ябълкови, сливови и черничеви дървета с отбелязан определен доход от тях. По същия начин към мезрите са записани лозя и воденици със съответния доход. Тези стопански обекти се определяли като лично владение на тимариота (хасса). И подобен режим е естествен, понеже трайните овощни насаждения и водениците можели да носят на владелеца постоянни приходи без влагане на много труд. Разбира се, подобна регистрация като доходни обекти са получавали не всички овощни градини и воденици. От една страна, самите тимариоти са се стремили да укрят тези допълнителни доходни пера, а, от друга — и описваните, невинаги били достатъчно добросъвестни или внимателни, за да ги отбележат. Не бива да се забравя, че подобно описване е било допустимо, когато са били налице не няколко овощни дръвчета, а значителни и самостоятелни еднородни посадения на сравнително голяма площ, които да осигуряват ежегодно селскостопански продукти със стоков характер. Такива посадения съществували не във всяко село. И въпреки всички тези обстоятелства регистрите дават сведения за десетки мезри с овощни градини, лозя и воденици: в Северозападна България, във Визенско, Люлебургаско, Бунархисарско, Ференско, Гюмюрджинско, Солунско [45].

Веднъж в мезрите владелците получили като хасса` овощни дървета или още по-ясно овощни градини; други път тези градини се комбинират с лозя, а на трето място лозята се обединяват в хасса` с воденица; когато пък нямало значителни трайни насаждения, в тимариота записвали воденищата, разбира се, където съществувала такава. Така в мезрата Гюванеч, Визенско, обектите хасса` били «овощни градини», в мезрата Корича (някъде между Видин и Белоградчик) те се представяли само от една воденица, а господарят на Хонато Асана в Солунско разполагал с три лозя, общо около 11 дка, и две действащи воденици [46].

Но какво е можело да бъде едно такова феодално земевладение, на което, от една страна, липсвала поселищна единица и селски жители стопани, а, от друга — не липсвали овощни градини, лозя и воденици? Единственото обяснение е, че след унищожаването и окончателното обезлюдяване на селото (което носело българското име на мезрата) все пак оцелявали овощните дървета из по-раншните му дворове, овощните градини, лозята край него и по-отдалечените от него воденици. И затова всички тези използвани остатъци от бившето му стопанство са още едно потвърждение, че мезрата е била землище на изчезнало село.

Щом става дума за селища, които са били разрушени изцяло или отчасти, би следвало да се очаква, че тук-таме случайно техните материални следи ще могат да бъдат забелязани при някакво странично споменаване в описите. Един добросъвестен регистратор е записал към мезрата Войници, Оряховско, с дата 17 — 27 август 1471 г.: «Тъй като тази мезра е свърталище на разбойници и се наложи да стане проход (т. е. да получи статут на селище, охраняващо проход). . . тя се съживи и към нея бяха определени 20 домакинства» [47]. От текста личи, че мезрата е била съвсем безлюдна [48]. Но «свърталище на разбойници» (т. е. български хайдути) тя не би могла да бъде, ако е представляла само голо поле. Навярно там е имало все пак някакви порутени жилищни сгради, за да могат «разбойниците» да ги използват за приют или скривалище. А и настаняването наведнъж на 20 домакинства в мезрата подсилва предположението в този смисъл. От разгледаните фактически сведения проличава, че мезрата е друго означение на запустяло село със землището му. Затова няма практическа разлика между мезрите и онези пустеещи села с необработени землища, които все още носят в описите официално името село. Обикновено това са селища, пострадали след първичната ленна регистрация, т. е. през втората половина на XV век. Такова е селото Скомина (дн. Скомя), Белоградчишко, което към 70-те години на века загубва всичките си 62 домакинства. Подобна участ постигнала и селата Базовец (дн. Бъзовец, район Бяла), Метковец, Врачанско, Рупча и Цибра – Оряховско [49]. В Софийско, някъде около Костинброд, имало село Владешница, но днес то не съществува. За него в съответния регистър е записано към 1462— 1463 г.: «. . . пусто и разрушено е» [50]. Пак в Софийско преди 1150 г. село Свети Врач (дн. Световрачене) било също опустошено. То е характеризирано от регистратора така: «. . . сега селото е разрушено и не се владее от никого. По тази причина, за да бъде заличен тимарът, даде се селото на Кара Шахин. 14 — 20 ноември 1450 г. В Одрин». А преди да загине, селото имало 23 домакинства и носело рента 1640 акчета [51]. Цяла редица безлюдни «ненаселени» села са описани към 1455 г. в Скопско и Тетовско: Дивле, Годорица, Въртикучка, Стагово, Липовци, Покранце, Бурнарци, Прешово и други; в един опис от 1484 г. и с. Чарева (Царево или Церово), Гостиварско [52].

Голяма част от споменатите пустеещи села изчезнали завинаги. Но техните землища се предавали в ленно владение на принципа на мезрата — без работна ръка, без селяни. И дали при тези случаи в регистрите стои означението «село» или «мезра», е без съществено значение — и двете групи земевладение били съставени от опустошени и безлюдни села с техните землища. Една от основните и първоначални особености на мезрата е била нейната ненаселеност. Към записите за повечето мезри (над 260) е отбелязано «пуста е». Разбира се, владелците приемали мезрата с надеждата, че ще успеят да настанят в нея по някакъв начин постоянно уседнали селски стопани, които да осигурят рентата им. Но както се вижда от документите, дори и през втората половина на XV век това, общо взето, почти не ставало. Най-доброто постижение в тази насока било да привлекат един или двама-трима стопани от близките села, които вземали на изполица или при някакви други условия малки парцели земя, без да се отчисляват от своите села и без да ги напускат. Затова в описите се отбелязва, че обработката на нивите се извършва от външни лица, и често се обяснява допълнително, че те са от съседните села, като при това мезрата се смята пак за пуста. И така безлюдните мезри се делят на две групи. В първата влизат напълно бездоходните, защото в тях не се извършвала никаква селскостопанска дейност. Във втората пък приходящи отвън един-двама стопани работели съвсем малко земи, която давала на тимариота нищожен доход — от 20 до стотина акчета.

Турските войници, подофицери и чиновници получавали безлюдните мезри със задължението да ги заселят със стопани, които да отработват рентата и давали възможност на тимариота да изпълнява военната си служба. Но това въпреки старанието на владелците не особено често им се удавало. Началото на тези опити се отбелязва в описите по следния типичен, начин: «Мезра

Царев кладенец. . . запис се на името кятиб (писар) Ахмед, понеже той се задължи да я оживи и да дава един въоръжен боец, тъй като освен него друг кандидат няма. По-нататък се предоставя на височайше разпореждане» [53]. «Мезра Стръмена, наричат я още Илиана. . . запис се на името на Мехмед, син на Али, понеже се задължи да я оживи и тъй като освен него друг кандидат няма. По-нататък се предостави на височайше разпореждане» [54].

Пак в Североизточна България по същия начин се записват Козяк, Грънчар и Лява вода [55], мезрата Червена вода (т. е. бившето и бъдещото село със същото име), Русенско [56]. Дори и в Гостиварско през 1484 г. се прави опит за подобно «оживяване на разрушеното и безлюдно село Чарева (Царево или Церово)» [57]. Впрочем задължението да се оживяват мезрите се разбираше от само себе си и било в интерес на самите владетели.

Българските селяни почти не участвували в «оживяването» на мезрите — не се преселвали трайно в тях. Но тук-там обработвали отделни ниви или лозя, приходяйки отвън. Известно използване на земята станало възможно в източните райони на страната, отчасти в Беломорска Тракия и Македония, след като започнала колонизация с тюркски племена, известни под общото име юруци. Те именно се заели да обработват части от мезрите, обаче, общо взето, не усядали в тях, а като християните прихождали отвън. Числото на уседналите е сравнително малко. Но и този демографски процес не довел до възстановяването на старите села, защото юрушките домакинства били малко на брой и в използваните от тях мезри имало обикновено по 1 — 2, най-много 7 семейства. Това личи ясно в записите за мезрите от споменатите краища (вж. списъка на мезрите).

Превръщането на «оживените мезри» отново в села може да се наблюдава по нашите документи, но е много рядко явление — от всичките 420 мезри едва 3 — 4 случая. Ето един ясен по формулировка пример: «Село Буриловче [дн. Бориловец, Кулско]. В предишния [т. е. по-стария] регистър е било отбелязано като празна мезра. Сега се е оживило. . . — домакинства 7» [58].

Мезрата Хрусалица (дн. Русаля, В. Търновско) била през 70-те години на века все още пуста. А около 1502 г. е вече «село» с допълнително турско име и с изключително турско население от 36 домакинства [59]. В две слети мезри — Сливек и Искюплу край с. Сливо поле, Русенско, през 70-те години живеели постоянно 30 юрушки домакинства [60]. Едва ли не последният пример е разделената на четири мезра при с. Чок Доганджи (дн. Соколово, Старозагорски окр.) с общо 31 новозаселени турски домакинства [61]. С изключение на 5 — 6 случая цялата останала маса от мезри може да бъде характеризирани като почти ненаселени с оглед на възможностите на всяко селско землище.

Нека съчетаем белезите на мезрите, които излизат най-вече от ленните регистри. Мезрите очевидно носят български имена на бивши селища; последните са имали землища с определени граници по отношение на съседните села и границите са се запазили през XV век. Тези именно граници дават възможност мезрата да се оформя като самостоятелно ленно владение, в което тъкмо землището е обект на обработка и стопанисване. В мезрите тук-там има остатъци или следи от селски жилищни или стопански сгради и кладенци (както личи от поселищните имена). Тези мезри съдържали и гробища, както изтъква Шабанович. Запазили са се отделни групи овощни дървета, някъде овощни градини, лозя и воденици, които се използвали. Това са оцелели части от постоянната стопанска структура на стари населени места. Допълнително потвърждение на тази действителност е неотменното наличие в абсолютно всички случаи на орна земя и ливади, а не на никакви други неизползуваеми терени. От друга страна, безлюдността на мезрите по статут и стремежът както на фиска, така и на владелеца те да бъдат по възможност отново заселени («оживени») с постоянни производители свидетелствуват за съзнателно тежнение да се възстанови животът на една унищожена за известен период демографска единица — селото. А няколко единични случаи на прерастване на мезрата отново в село със значителен брой



домакинства — от 15 до 36, каквито са споменатите вече Хрусалица, Сливо поле и Чок Доганджи, показват, че землището на мезрата не е било никакъв малък участък земя, а съвсем нормално селско землище, изхранващо десетки домакинства. Селата с около 40 домакинства били типични за средната населеност на българските села през XV век. Ето защо е съответен на фактите и на техния разбор изводът, че мезрите са землища на необитаеми и разрушени села.

Констатацията се отнася за повече от 420 мезри. Ако към тях прибавим и селата с български имена, но с турско население, те стават повече. За тези повече от 420 населени пункта през XV век може да се постави по-нашироко въпросът, къде са се дянали жителите им и каква е била тяхната участ.

Този въпрос би следвало да се разрешава едва след като го отнесем към още една група села, заслужаваща вниманието ни, а именно онези с установени вече турски имена и заселени изцяло или преобладаващо с турци. В подробните описи на ленните села мюсюлманите са определени преди всичко по имената им, а в кратките — по бележката «мюсюлмани»; където пък това указание липсва, отграничаването от християните може да се направи по имената на наложените данъци; някои от тези имена са различни за двете вероизповедания. След сумирането на числата от наличната документация се получава общ брой около 232 турски села [62]. Той не е окончателен, защото липсват описи за цяла редица области. Тази липса би могла да внуши на изследователя използването на документалните данни за XVI век, които са в научно обръщение. Близо до ума е, че не всички села с мюсюлманско население, регистрирани през XVI век, са възникнали в същото столетие, а има и по-стари. Ние обаче се въздържаеме от привличането на такива сведения, защото засега поне в случаите, когато няма документи от XV век, липсва научен критерий за определяне кое село е съществувало през XV век и кое е по-късно.

За нас е твърде важно да узнаем как са се появили тези 232 мюсюлмански села. Би могло да се отговори съвсем просто, че при по-рядката населеност на страната през XV век това е ставало на свободни, пусти земи редом с българските села. Едно такова обяснение не би отговаряло на историческата действителност.

Най-вероятно е да се допусне, че османските войски, османските колонизатори и групи от колонисти са отсядали в обезлюдените села, обявени или необявени още за мезри, като заемали оцелелия някъде жилищен фонд, обсебвали продуктивните овощни градини, лозя и воденици, използвали изградените и функциониращите селски кладенци и чешми, удобните водопои за добитъка, разработените вече земи, утъпкваните и оправените с бродове и мостове най-преки пътища до градския пазар или околните села, ежедневно нужната близка гора и пр.

Привлечени от тези блага, завоевателите се настанявали в изоставените или частично обитавани български села, записвали ги под турски имена, като присвоявали землищата на предишните стопани. Този масов процес се вижда ясно осъществен в селата с български имена, а с жители турци. Освен това наличността на стотици пустеещи мезри, които биха могли лесно и бързо да се заселят, показва къде са се установявали колонистите: в края на XIV и първите десетилетия на XV век броят на пустеещите села или мезри е бил много по-голям и именно от тях се оформили селата с турски имена и турско население. Постепенното заселване на мезрите в някогашна Източна България, Беломорска Тракия и Македония се наблюдава ясно през втората половина на XV век (вж. списъка на мезрите). Така например мезрата, т. е. опустялото село Добра вода при Разград, бива преименувана на Хасанлар; там се настанили трайно 18 юрушки домакинства и това селище останало до ново време турско (дн. с. Благоево) [63].

Дори и когато част от българските жители на селата оцелявали, настаняването на колонистите ставало пак върху български имоти. Такъв е случаят със средногорското село Сушица (дн. гр. Карлово), изглежда, средище на малка феодална област с крепост. След като завоевателите превзели Сушица, те се устроили в «голямото село», дали му и официално турско име Шахин.

Титулярят на лена построил към 1485 г. джамия в селището, а през 1496 г. прехвърлил чрез съдебен акт във владение на джамията и за нейната издръжка целия лен. Джамията била издигната върху обширно дворно място на завещателя, в което се намирили неговият дом и отделните домове на синовете му. Този голям участък земя, който сега е в центъра на Карлово, носел българското име «Ангелина» [64]. Вероятно Ангелина е била или местна българска болярка, или заможна жителка, която е държала участъка преди завладяването на селото от турците. Това приемат поначало и издателите на документа. Следите на насилственото завземане на Сушица и погубването на част от българските му жители личат в акта и по други данни. Споменават се «развалини» на територията на лена [65]. Вероятно става дума за разрушената близка крепост и болярски дом. На източния край на джамийското дворно място при самата Стара река (р. Сушица) се намирала «запустялата воденица» [66]. За да има в това «голямо село», както е характеризирано в акта, запустяла воденица, трябва да се предполага, че собственикът ѝ или е загинал, или е изчезнал завинаги от Сушица. А друг български селянин или турчин не проявил желание поне да наеме разположената непосредно до селището воденица, за да я експлоатира. Това би могло да се очаква, като се има предвид, че селището е било голямо, а в него имало още две воденици — собственост на феодалния владеец. Но наглежда, че след превземането на Сушица числото на жителите е намаляло, съкратила се посевната площ, оредял и броят на мливарите, за които били достатъчни двете действащи воденици.

Регистрациите от XVI и следващите векове показват непрекъснат растеж на турското население в Сушица — Шахин, който далеч надминава този на българите. Това съотношение се запазва до първите десетилетия на XIX век [67]. Впрочем османската колонизация към 1496 г., от което време е разглежданият завещателен акт, вече проникнала в Стрямската долина, като обхванала не само Сушица. Защото в документа се споменава като съседно землище на изток това на село Араплъ (по-късно Арапово, Черничево, дн. Сушица) [68]. Самото име издава присъствието на мюсюлманско население в селището.

В Беломорска Тракия процесът на османизиране българските села се илюстрира добре от с. Коруджи, с друго име Кая Панаръ, т. е. Каменен кладенец (с. Кая бунар, Саръшабанско). Названието по белега кладенец, и то явно като по-старо, говори, че след превземането и завладяването му, след избиването или отвлечането в робство на българските селяни то е получило при първата регистрация по административен път това, десетки пъти повтарящо се в регистрите име като неизбежна поселищна сигнатура, изгласкана по-късно на заден план от името Коруджи. Понятието Каменен кладенец сочи достатъчно ясно, че тук някога е съществувало село. За същото говорят и 44-те орехови дървета, определени като хасса` на тимариота, а и една група обложени с данък овощни дървета и лозята. След опустошаването му от завоевателите селото вероятно се е превърнало в мезра, на която били настанени само три турски домакинства. Но с течение на времето, към края на века, те станали петнадесет. С оглед на това и последната регистрация, с която разполагаме, е извършена при статут на село. В миналото селото е било очевидно по-голямо, защото в описа е казано, че «по-голямата част (от земята) се обработва от външни хора»; външни лица стопанисвали и лозята [69]. Следователно в бъдеще можели да усадят в селото още турски колонисти.

Анализът на сведенията за турските села във всички краища на страната дава все същите резултати, каквито личат и в приведените илюстрации. Ето защо те са втора група опустошени и обезбългарени села наред с изброените в списъка мезри и опустели селища. Така общият брой на тези поселища и пунктове е  $420 + 232 = 652$ .

Но изчислението не би трябвало да спира дотук, защото е все още непълно. Нашите списъци са съставени само въз основа на разполагаеми сведения в подробните и кратките описи на ленни владения, които покриват *част от народността територия, и то по-малката*. А логично е да се

допусне, че в районите, за които липсват регистри (и то случайно!), също е имало стотици опустели и обезбългарени селища. Документационната празнота обхваща Добруджа и почти изцяло Североизточна България с днешните райони Силистренски, Толбухински, Варненски, Разградски, Русенски, Търговищки и по-голямата част от Шуменски; липсват документи за старопланинските гънки от Еленско до нос Емине, за крайбрежната ивица от Варна до Бургас, за Средногорската долина, за местата източно от Вакарел до началото на Тракийската низина, за тази низина от Белово до Бургас (с единични изключения, изчерпващи се от малка група семейства в няколко села), за цяла Странджа и Родопския масив, за Одринска Тракия и Цариградския полуостров (пак с единични изключения от същия характер). За Беломорска Тракия положението не се различава до границите на Драмско. От големия подробен регистър за южната част на Македония (без Серско и Солунско) са извлечени данни само за стотина села, което е може би едва една пета или една шеста от общия им брой в този документ. А Скопско е представено частично. Нямаме сведения за пояса покрай Вардар от границите на Скопско и Демирхисарско, също и за края между Кюстендилско и Благоевградско.

Необходимо е да се намери обходен път за запълване на зееща-та статистическа празнина в обезбългарените и обезлюдените села. Описите от XVI — XVII век, които ние не използваме, показват, че тъкмо в областите, от които липсва документация, селата с мюсюлманско население и с турски имена са, пропорционално взето, два-три пъти повече на брой, отколкото в статистически представените части на страната [70]. Това дава основание да прибегнем до надеждната помощ на един друг вид османотурски документи, които могат окончателно да изяснят демографската Картина за XV век. Става дума за запазените ръкописни сборници от ежегодни отчетни ведомости, съставяни от централното счетоводство на османското държавно съкровище за оправдаване или начитане на събирачите на поголовния данък джизие, който плащали християните в европейските владения на султаните — областта Румелия. Така че данните и тези документи се отнасят само към християните. Ведомостите са съставени по санджаци, ливи, вилаети (аналогични на области, окръзи и околии), които напълно съвпадат с административното деление в познатите нам вече описи. Във всяко деление е посочен само общият брой на обложените домакинства, без те да са разпределени по селища; тоест отчитането е сборно.

Процедурната страна в оформянето на ведомостите има значение за статистическата стойност на тези документи, затова тя трябва да бъде накратко пояснена. Предприемачите за събиране на данъка били обикновено провинциални управници от различни степени, сановници, офицери, съдии или богати хора с обществено влияние и спекулативен дух. На всеки от тях се възлагало събирането на джизие в една административна област. Така че едновременно действували множество предприемачи през една финансова година, като обикновено били сменяни на следващата. При възлагането на данъчния сбор събирачът получавал официално проверени преписи от ленните описи на селищата, в които щял да действа, заедно с указанието колко са били обложените през миналата година. Пристигайки на място, той бил длъжен да се яви при съдията (кадията) и да оформи окончателно списъка на обложените домакинства с негово съдействие. Съдиите въз основа на копия от ленните описи, намиращи се постоянно в техните канцеларии, и въз основа на нарочна проверка за умрелите и новородените през годината издавали документ за действителния брой на облагаемите домакинства. След като приключвал данъчната кампания, предприемачът, снабден със съдебното удостоверение, със собствения си отчет и с квитанции за внесени вече в хазната суми от данъка отивал в централното счетоводство на фиска, за да се състави там отчетната ведомост. Счетоводството му признавало по закон и по определени тарифи няколко вида административни, транспортни и други разходи, които се приспадали от дължимата на съкровището сума. Цялата сметка заедно със статистическите данни

за данъкоплатците и съдийското удостоверение се отразявали във формулярно подредената ведомост, която приключвала със заверка за освобождаване на предприемача от материална отговорност или с начет. Всички ведомости за Румелия се подшивали в един том и в този вид служили не само за отчетност, но и като изходно указание за следната финансова година. На наше разположение днес е един такъв том (почти напълно запазен), този за 1490 — 1491 г., който дори е влязъл в научно обръщение [71]. По една щастлива случайност турският историк О. Л. Баркан откри в цариградския държавен исторически архив други томове с отчетни ведомости за джизиеото от Румелия през 1487 — 1488, 1488-1489, 1489 — 1490 г., които издаде във вид на сумарни таблици за административните области. Но и в този вид изданието съдържа богат сравнителен материал [72]. Числовите данни на ведомостите за обложените християнски домакинства по области дават възможност да се направят сравнения за гъстотата на населеността на интересуваните ни райони. Корекцията на статистическата точност на извора се изразява в следното. Можем да бъдем сигурни, че една средновековна фискална власт няма да пропусне ни едно домакинство необложено, още повече, като се има предвид, че облаганите съставят покорени и обезправени народности. Напротив — съмненията ни за неточност би следвало да бъдат насочени към повишаване броя на домакинствата над реалния им брой, за да се получи по-висок данъчен доход. Но тъй като тези повишавания на статистическите числа над реалното засягат цяла Румелия, изразявайки общ подход и облагателната политика на османския фиск, те не променят числовите съотношения за българското население между отделните области. А нас ни интересуват тук именно числовите съотношения, защото чрез тях ще достигнем до определяне гъстотата на населеността с българи на онези райони, за които липсват подробни или кратки ленни описи.

Започваме с някогашната Североизточна България. Всички данни за обложеното българско население са събрани в една обща ведомост. Обложената населена територия обхваща Северна Добруджа, днешните Варненски, Толбухински, Силистренски, част от Русенски, Разградски, почти изцяло Шуменски, Търговищки район и северната част на Бургаски с Анхиалско [73]. На тази много голяма територия от Дунава чак до Анхиалско са се намирали поразително малък брой български домакинства — едва 5744, сметнати заедно с вдовишките. Това число е толкова незначително, че само показва ненормалното поселищно представяне на българите в този ареал. Ненормалността изпъква още по-рязко, ако направим статистическо сравнение с останалите части на Северна България [74].

Средна Северна България по онова време се е именувала по административното си средище Никополски санджак. Той обхващал земите непосредно на запад от Североизточна България, а именно — от Русенско-Търновско до Оряховско-Врачанско включително. Тази област е също силно опустошена при завоеванието ѝ, но въпреки това в нея са обложени общо 19 516 домакинства. Това означава над три пъти повече българско население, отколкото в Североизточна България.

Такава диспропорция ще се яви, ако направим сравнение и със Северозападна България, чиято площ е около една четвърт от Североизточна България в очертаните данъчни граници. Според отчетната ведомост за този край в него са обложени 8639 домакинства [75]. И тук, като се вземе под внимание разликата в териториалната площ и числото на домакинствата, съотношението е най-малко 1 : 5—6 в полза на Северозападна България, при все че и тя е била опустошавана многократно. Следователно ясно е, че демографското състояние на Североизточна България е коренно различно от онова на останалите части на земите между Дунав и Стара планина. Обяснението за разликата не може да бъде друго освен ранното завоевание на тези земи от турците — още от 80-те години на XIV век: унищожаването и отвлечането в робство, помюсюлманчването на българското население; ранното колонизиране с османци и тюркски

племена (йоруци). В течение на повече от едно столетие, до момента на данъчната регистрация до 1490 г. този процес много напреднал.

Естествено е тогава да приемем, че в Североизточна България към края на XV век е имало далеч повече опустошени български села и мезри.

А каква е населеността с българи в Северна Тракия от началото на низината под Белово до Черно море? В регистрацията липсва като вилает и вилаетско средище гр. Татар Пазарджик, тъй като в това време той е бил село без административно значение, дадено за колонизиране на татарски групи, с които османската власт още не била уредила отношенията си. Затова Марицината низина в днешно Пазарджишко и Пловдивско се е числяла към вилаета Пловдив, както личи и от някои ленни описи, използвани за списъка на мезрите. В отчетните ведомости са отбелязани облагания във вилаетите Пловдив, Ески Хисар-Загора (Стара Загора), Ямбол, Карин оवासъ` (Карнобат), Айтос, Русокастро, Месемврия, Созопол и Агатопол, Алаедин оवासъ` (?) «и други». (Бургас липсва, понеже тогава е бил малко селце без административно значение.) В целия този ареал се наблюдават общо 8630 домакинства [76]. Ако направим сравнение с гъстотата на българското население на северозапад от Тракийската низина, а именно в Софийско и по-общо в средна Западна България, отново ще се получи изненадваща разлика. Известно е, че долините на Марица и Тунджа, както и земите край черноморския бряг са в климатично и почвено отношение по-благоприятни за обработка и заселване. И въпреки това населеността на средна Западна България, която е по-неплодородна и с по-хладен климат, с много чисто планински краища, излиза по-гъсто заселена. Само Софийски вилает, т. е. Софийското поле без Знеполския район на запад, наброява 8374 домакинства [77], т. е. толкова, колкото цялата Северна Тракийска низина от Белово до Бургас заедно с подбалканската долина, Месемврийско и Странджанско до днешната граница с Турция. А Софийското поле е 7—8 пъти по-малко от този южнобългарски поселищен ареал. Но и това съпоставяне не изчерпва изцяло доловената демографска особеност.

Софийско се явява нещо като средище на цяла област, която е неколкостранно по-гъсто населена от южнобългарските земи между Стара планина, Родопите и Странджа. Според отчетните ведомости областта се състои от вилаетите: Златишки, Берковски, Асмагъ` буджак, Софийски, Знеполски и Пиротски, Дупнишки, Радомирски, Кюстендилски, Сирищник и Славище с общо над 37 500 домакинства [78], или над четири пъти повече домакинства в абсолютни числа, при все че областта е три пъти по-малка от очертаните южнобългарски земи. А от тази констатация следва, че в тях през XIV — XV век се е извършило едно извънредно силно разреждане на българското население. И тук ранното османско завоевание и колонизация от 60-те години на XIV век са оказали своето определящо действие. Друга зона, в която могат да се търсят следите на подобен процес, е Одринска (югоизточна) Тракия, или по-точно и по-пълно — земите между долното течение на Марица, Черноморския бряг, Босфора и Мраморно море до устието на Марица. В тази топла, добре напоявана от реки и високоплодородна земя, заселена гъсто от най-дълбока древност, са означени вилаетите Одрински, Чатаджански, Визенски, Димотишки, Мидийски, Еноски и Галиполски и общият брой на обложените в тях домакинства е към 4800 [79]. Числото е твърде малко за размерите на областта. При това Одринският вилает заедно с града обхваща над три хиляди домакинства, така че на останалия много по-голям дял от ареала се падат едва към 1800. Одринските домакинства са разпределени неравномерно: около 1100 в самия град и към 1930 в северозападната част на вилаета — вероятно в гънките на Странджа планина, докато хълмистата и равнинна част е слабо застъпена. Ето защо и тази област може да се смята за обезлюдена през XIV — XV век, още повече, че тя първа понася ударите на завоеванието и османската колонизация и най-дълго се намира под османско владичество — още от 50-те години на XIV в. Освен българите тук са живели още гърци, повечето погърчени траки



и славяни, но предимно в градовете, докато селата са имали почти изцяло български жителски състав. Едно от доказателствата за това е фрагментът от подробен лепен опис на нахиите Кешан, Ипсала и Хайребол за селата Баир бунар (Баш бунар, Булгаркьой), Кадъ, Меден тепеси и Карани. В списъците на домакините фигурират български народни имена. Документът е от края на XV или началото на XVI век [80]. Обхождаме от изток целия Родопски масив, без да го разглеждаме, защото данните за него са явно недостатъчни или поне неясни и могат да предизвикат разни възражения, без да доведат до положителен статистически резултат. Преминаваме в Егейска Тракия. Тук първата регистрирана в данъчно отношение област е Гюмюрджинският вилает с граници на изток Марица, а на запад пределите на Драмско. В тези предели са отбелязани заедно с жителите на градовете около 2200 домакинства [81], което е също много малко [82]. Във вилаета на Драмско подобно на Гюмюрджинско има обложени 2794 домакинства [83]. Едва в района на Сяр положението се променя благоприятно за християнското население. Ако прибавим към вилаета Сяр и малкия съседен на него вилает Зъхна, ще се образува сума от 10 431 домакинства [84]. Но това показва колко силно са опустошени споменатите вече краища Драмско и Гюмюрджинско, които имат при това по-голяма поселищна площ от Сярско и Зъхненско.

В македонската област не може да се приложи този прост принцип на сравнение между краища, който използвахме досега. От Сяр до албанската етническа граница, а на север от двете страни на р. Вардар се редят вилаети, чиито числови данни са ниски и дават преки и ясни демографски характеристики. Но фактът, че в тези предели има също много мезри, а и села с турско население, което се вижда от подробните и кратките регистри [85], говори за възможността да се издирят следите на големите популационни промени в ущърб на старото население. За достигането до такава констатация помагат сведенията, извлечени от д-р М. Соколоски от Цариградския държавен исторически архив, където е имал на разположение подробни описи на селищата в македонската област с дати от втората половина на XV век и от 1519 г. Тези документи влизат за пръв път в научно обръщение. Еталонът за сравняване, който избираме от тях, са вилаетите (или нахиите) Скопски и Лерински. Според д-р М. Соколоски те са били най-големите по брой на селищата. През 1450 г. Скопски вилает (нахия) наброявал 196 селища, в които според данъчните ведомости от 1490 г. били обложени 5841 домакинства (включително неженени и вдовици) [86]. А Лерински вилает (нахия) имал около 1481 г. 167 селища, в които през 1490 г. били обложени 4472 домакинства (с неженени и вдовици). Според д-р М. Соколоски тези два вилаета (нахии) се отличават от всички останали и с най-големия брой турски колонисти в тях [87]. Затова Скопско и Леринско могат да послужат със своите числови демографски показатели като разграничители между две групи вилаети. В първата ще влязат онези от тях, които имат по-малък брой селища от Скопско и Леринско, а равен или по-голям брой домакинства. И те са:

В тези вилаети (нахии) следователно е запазено отпреди османското завоевание или пък се е създала вследствие на него една значителна все пак група християнско население.

Срещу горните вилаети стои втора група. В нея се числят вилаетите с по-малък брой села от Скопско и Леринско. Но същевременно с по-малък брой обложени домакинства, който в

Архивно означение ОАК	Име на вилаета	Брой на домакинствата
214/5, инв. № 5655		
л. 13 а	Битоля	8191
л. 39 а	Прилеп	6455
л. 6 б	Кичево	6411

л. 5 б	Враня с Прешево	6468
л. 5 б	Калканделин (Тетово)	5799
л. 11 а	Костур (Касрие)	5750
л. 41 а		
л. 12 а	Охрид	5565
л. 27 а	Караферия (Бер)	4235
л. 18 а	Струмица	4106

доста случаи е съвсем незначителен — от две хиляди до неколкостотин. Тук посочваме някои от тях по данъчните ведомости от 1490 г. Особено рядко са заселени вилаетите (нахиите) на голямата Солунска област: Солун с града — 1961 домакинства, Стефанина — 809, Агатия — 965, Каломерия — 1338, Хортач — 1463, Кешипшлик (Халкидически п-ов) — 1744 [88]. Но подобни вилаети (нахии) има и по̀ на север: Йенидже Вардар — 1526, Оливера — 1645, Магалич (?) — 181, Шушманос — 294, Морихово — 1473, Малешево — 968, Горна Грашница — 1071, Куманово — 424 и други [89].

Сравнението между вилаетите (нахиите) с голям брой домакинства и тези с много по-малък или нищожен брой такива би могло да продължи с още десетки случаи от двете групи, без да се изменят числовите съотношения. Приложеният списък има за цел само да покаже, че тази своеобразна разпределба на гъсто заселени и слабо заселени райони върви по централната ос на македонската област от североизток към югозапад. При това се забелязва преобладание на по-многолюдните вилаети (нахии) в западната половина на областта. Разликата в броя на домакинствата за двете групи е твърде голяма и тя говори ясно за големи загуби на население в края на XIV и през XV век, и то в краища, за които сведенията за пустеещи села и мезри са частични или съвсем липсват.

Макар че достъпните засега турски регистри дават известни възможности да се види отчасти османската колонизация в Македонската област, картината е далеч непълна и разхвърляна, така че не отвежда до определени заключения [90].

И така с помощта на отчетните данъчни ведомости от 1490 г. се набелязаха най-обезлюдените области, за които иначе почти напълно липсват демографски данни. Географският ареал на селищното обезлюдяване обхваща, както пролича, цяла Североизточна България с Добруджа, Южна България, включваща района на Вакарел до Белово, Средногорската долина, цялата Тракийска низина с причерноморската ивица от Варна до Ахтополско, Странджанско, Югоизточна Тракия с Цариградския полуостров, в Беломорска Тракия земите от долното течение на Марина до Серско и накрай множество райони предимно в източната половина на Македонската област. Конфигурацията на районите в Македония, заселени с турци и юруци, издава не само стремеж да се колонизират природно богати и климатически благоприятни земи, но също и желание да се турцизират в една или друга степен по-важните градове и да се създадат стратегически групи в най-западните краища. Това проличава много добре върху всички етнографски карти на областта от XIX век, събрани и обнародвани от В. Кънчов. В тях, разбира се, ареалите на турското население са поразширени и малко размити вследствие вековния демографски процес [91]. Но по основа първичните поселнически райони са същите и отчетливо се определят. Числовите данни на отчетните ведомости за 1490 г. са използвани като една все пак доста надеждна опора. Те се явяват с известно приближение като постоянни величини, които постепенно нарастват, и то в същите административни единици за една-две

предходни и една следваща година. Това е показано в споменатата вече публикация на О. Л. Баркан [92].

Впрочем тази демографска действителност се обяснява и потвърждава изцяло от византийските и османските хронисти. Те рисуват завладяването, опустошаването и обезлюдяването, а след това и колонизацията с османци и юруци през XIV и XV век на цяла Югоизточна Тракия, на Егейска Тракия, на Добруджа, на областите «Загора» и «Филипопол», «чак до (планината) Хемус» и до София, на областта със средище Скопие. Колонизацията е била особено интензивна и планомерна при султаните Баязид I и Мурад I [93].

«Най-силно пострадаха, казва В. Кънчов, от турския наплив българските земи в полуострова. Християнското население избяга по планините и там през XVI столетие основа големи български села, които после се обръщат на градовце. В плодородните равнини на Северна България, Македония, Сърбия и Босна, дотогава първо време турски колонисти не се бяха настанили, е запазено християнското население благодарение на спахийската стопанска система. Първите турски големци получаваха спахилъци и имаха интереси да запазят в тях християнската маса, за да им работи.»

«През XVII столетие турско-мохамеданското население още надделява на много места в полуострова. През това време се селят още пастирските коняри в Македония и турски земеделци в Делиорман и Тузлука. Тогава и потурчването продължава усилено» [94].

Така че било е правилно да се ръководим от числовите съотношения на облагаемите домакинства в гъсто- и рядко населените области, да вземем под внимание площта на очертаните обезлюдени ареали, а също да отчетем в тях благоприятните физико-географски, стопански и исторически предпоставки за гъстата им населеност в предишните векове. На това основание се определя и аритметичната пропорция между броя на известните вече мезри, пустеещите и обитавани от турци села на обща сума 652, от една страна, и възможните поселищни единици в очертаните току-що части на завладените земи без Македония и Родопската област, от друга. Вторият член на пропорцията е фактически неколкостранно по-голям, но ние го намаляваме с оглед на възможните демографскостатистически нееднородности, от които би могла да произтече и числова грешка. Числото 652 следва да бъде умножено на две, за да се получи по-реален общ брой на опустошените и обезлюдени селища в посочените земи към края на XV век. Важно е да се установи поне приблизително колко домакинства са изчезнали от тези 1304 селища. Говорим за домакинства, защото тази не съвсем точна социална единица се използва в турските документи и ние следва да се придържаме о нея.

Нека не се забравя, че общият брой на тогавашната поселищна система ще да е бил около 6000, като вземем под внимание цяла Северна България с Добруджа и земите на запад от Тимок до Морава, а на юг от Ниш до Пирот; цяла Македония, южнобългарските земи (от Софийско до Серско); Северна Тракия (до брега на Черно море); Родопите; Цариградския полуостров с Егейска Тракия (до Серско включително).

За съжаление не ни е известна средноаритметичната заселеност на селата през XIV век. Затова ще се ограничим с изчисляването на тази величина за XV век въз основа на броя на домакинствата във всички турски документи, с които боравим и преди всичко с I и II. Изчислението дава 43 ( $\pm 3$ ) домакинства в селище. На тази основа се получава ориентационното число 55 072 домакинства. А за да узнаем колко души включва този брой домакинства, следва да приложим уговорения коефициент за числеността на домакинството през XV век, и то предимно за Балканския полуостров и в Мала Азия. Този коефициент е използван от турския историк Иналджик, от унгарския историк Й. Перени, от югославските историци Боянич и Соколоски и се равнява на петима души [95]. Следователно става дума за загубата на приблизително 280 360 души българско население. И тъй числото 280 360 души е относителна стойност, с която ще

оперираме по-нататък. Васил Кънчев в съгласие с Й. фон Хамер и В. Григорович дава интересни сведения за обезлюдяването на Цариград с околностите му и повторната му колонизация, извършена от султан Мохамед II с гърци от Пелопонес, със сърби от Сърбия и с други християни, както и заселването на Гелибол с българи и други християни от Мурад I. Авторът съобщава също, че според преувеличени данни след покоряването на Сърбия оттам били изведени 200 000 пленници и били пръснати из Азия и Африка [96].

При определяне на общия брой на опустелите български села (оттам и на масата загубено селско население) първият числов показател се образува от списъка на мезрите. Ето защо заслужава да бъдат разгледани възможните поселищно-исторически възражения във връзка с определяне на характера и числото им. Това ще допринесе за утвърждаване на голямото значение на този вид обезлюдени села.

Би могъл да възникне въпрос, дали мезрите не са се образували изцяло или отчасти в резултат на друга причина, с именно местенето на селищата през време на чумни и други епидемии. Допускането има два варианта. Първият е селото (т. е. жилищният му комплекс да се е преместило временно в по-изолирани от контакти или по-хигиенични местности, а след преминаването на епидемията жителите да са се върнали обратно в старите си домове; тогава новото временно жилище би могло да се превърне в мезра. В други случаи старото селище е могло да бъде изоставено завинаги, за да се превърне то именно в мезра. Двете възможности се свързват с описани в научната литература факти за премествания през «чумави времена». Сам авторът на книгата се е занимавал с този въпрос в една отдавнашна публикация (*Хр. Гандев*, Към историята на «чумавите времена», *Известия на БИД*. Кн. XVI - XXI, 1939, 79 — 83; вж. също *М. Мичев*, Временни разселвания или преместване на някои селища във Врачанско през XVIII век поради чумни епидемии. *Известия на ЕИМ*. Кн. 7, 25 — 44. Ала тези примери са твърде малко, за да бъдат надеждна опора при разсъждения в набелязаната посока. Разборът на случаи с чумни преселения под и до следните фактически констатации.

Както през цялото средновековие, така и в XV век епидемиите на Балканския полуостров не са съвсем редки и се споменават напълно отчетливо в различни исторически извори. Те като че ли се редуват в периоди от порядъка на 5 — 10 години. (Вж. например съкр. VII; *А. Йончев*. Из хрониката на Йоан Кантакузин, Родопски сборник. Т. 1, С., 1965, 245 — 247; *Б. Цветкова*. Паметна битка на народите, 93—110, и други автори.) И ако се приеме, че всяка нова епидемия е ставала причина било за местене на села, било за масово измиране на жителите им, то това непременно би било регистрирано някъде и по някакъв начин. И естествено най-подходящо и най-меродавно място за такава регистрация биха били кратките и подробните ленни описи на селата. Защото както държавното съкровище, така и тимариотите са били най-заинтересувани да установят точно дали са на своите стари места селата и в наличност ли са записаните от по-старо време в тях домакинства. Именно тези описи съдържат стотици допълнителни служебни бележки, датирани от различни години и десетилетия след съставянето на съответния опис. В бележките се описват всякакви обстоятелства, които са променили статуса на селото в мезра или, обратно, намаляването или изчезването на жителите в отделни случаи: разбягали се при военен поход, отвлечени в плен, отведени в Цариград, укрили се в съседни села, заселени административно в друго селище и пр. Всички бележки от подобен род, отнасящи се почти изцяло за мезрите, показват колко внимателна е била проверката и колко индивидуален подходът спорен местните фактически обстоятелства. И тъкмо затова е от решаващо значение, че в селските описи от всички краища на страната без изключение не се среща нито една бележка или дори намек за мезра, произлязла от местене на село поради епидемия; не се срещат и сведения за разбягване на селяни поради такива епидемии. Същата регистрация е била пренасяна периодично в книгите за държавните данъци на селското население. Няма по-пълно и по-меродавно записване и описване

на селата и техния жителски състав от това на документите, с които работим. И когато в тях се премълчава абсолютно факторът чумни епидемии въз връзка с мезрите и селата, а също и във връзка с обитателите им, това означава, че за феодалната власт и за нейните финансови ведомства и органи този фактор не е съществувал. За тях същинският произход на мезрите е бил съвсем ясен като последица от завоеванието.

Липсата на всякаква информация за демографските последици от епидемиите в ленните описи следва да се дообясни и топографски. Страната е била рядко населена, с по-малък брой села, при много по-малък брой жители въз всяко от тях; движението на хора по пътищата за градовете или между селата е било слабо. При тези условия заразата се е пренасяла бавно, засягала е по-малък брой лица в по-дълги периоди от време. И затова до катастрофално обезлюдяване на селища или до преместване на още здравите им жители не се е достигало.

Има и други факти, които противоречат на разглежданото от нас твърдение. Ако обитателите на едно село са се преместили, тяхното старо селище заедно със землището не е мезра, а се води и списъците като редовно село и се посочва къде се намират жителите му; такива случаи има с десетки в описите, но те не произтичат от епидемии. Ако пък обитателите на старото село са се преместили на неколкостотин метра или на два-три километра в своето землище, регистраторът няма никакво основание да записва мезра, защото жителите са налице, а заедно с тях и землището им. В описите няма отбелязани случаи, при които да се виждат развалините на изоставеното село редом с новообразуваното. Подобно записване на развалини е било и пълно ненужно от административно гледище.

Нека се спрем и на друго възможно съображение, като изхождаме от поселищната действителност въз връзка с епидемиите през XVIII — XIX век. Нашите наблюдения, засягащи последните два века, ще се свържат в една картина, в която са нанесени като съвкупност сведения от XV до XIX век. Но имаме ли логическото право да проектираме тази картина само възрху XV век? Естествено не. Всеки век носи своите наслоения, всяко столетие се различава от предходното по известни условия на живота. И както ще видим по-нататък, дори XV век се дели на две неравни половини, характеризирани по определени явления. Ето защо поселищните промени от чумни епидемии през XVIII - XIX век не дават на изследователя правото априорно да ги отнася към XV век. Тази априорност изпъква още по-ясно в светлината на факта, че възможните най-масови, най-достоверни и административно най-заинтересувани извори от XV век — ленните и данъчните описи, пазят безразлично мълчание по възпроса за чумните епидемии. Това мълчание лежи възрху цялата останала османска и българска документация. (Разбира се, това не значи, че липсват изобщо сведения за периоди на чуми или други епидемии, но че наличните данни нямат отношение към разглежданото от нас явление.)

Възможно е да бъде формулирано друго възражение, и то в по-широкообхватен вариант, а именно, че някои (повече или по-малко на брой) регистрирани мезри са могли да бъдат по-стари от османското нашествие, да датират от цяла редица по-ранни столетия. Първата историко-демографска и аграрно-историческа несъобразност в такова допускане произтича от следните факти. Никога едно средновековно село, което загубвало завинаги жителите си, не е оставало в това състояние чак до XV век, когато османската регистрация го заварва и записва като мезра. Подобно явление при все пак нормалните жизнени условия на Първата и Втората българска държава е траело не повече от две-три десетилетия максимум. Ето обосновката. Ако изобщо не се набирали нови селски домакинства (което всъщност е изключено), землището се придавало на съседното село завинаги като част от неговото землище със съответната ленна регистрация, която е действувала също така добре, както и османската по-късно. Това е било в интерес на местния болярин и на държавата. Феодалнозависимата земя (а друга не е имало въз основа на принципа *nulle terre sans seigneur*) трябвало да дава доходи и следователно била свързана с



работни ръце. В този случай старото село изчезва и от регистрите, и от лицето на земята, затова не може векове наред да чака идването на османските фискални власти, за да го регистрират като мезра. А те не са записвали несъществуващи земища. Вторият изход от обезлюдяването на едно село, който впрочем бил най-обикновеният, се състоял в това, че боляринът съумявал да събере постепенно зависими селяни от по-младото поколение семейни двойки и да възстанови селото като стопанска единица. И в този случай няма място за мезра.

Всички разгледани съображения не водят до приемливи допускания за друг произход на мезрите освен този, който ние посочихме, защото не са основани на фактически материал и не се потвърждава от наличната документация, а, напротив, се опровергават от нея.

Такива големи поселищни празноти, пръснати почти равномерно из цялата страна, са могли да възникнат и да се задържат сравнително по-дълго време само ако от етническата територия е изчезнало голям брой коренно население, което не се възстановявало бързо чрез биологическо възпроизводство.

Затова не намираме основание да се двоумим по произхода на мезрите като резултат от османското разорение. Установеният в списъка им брой следва да се приеме изцяло. Всъщност критичното отношение към него би могло да бъде насочено в друго направление, а именно, че той не е абсолютно пълен, което проличава от следното обстоятелство. Ръкописът на настоящия труд бе изцяло завършен и подготвен за печат, когато едно ново документално издание на цялостен опис на тимарите в Северозападна България от средата на XV век покачи изведнъж с няколко десетици броя на мезрите в този край. Такива частични попълвания са възможни и за останалите области, понеже подробните и кратките описи за тях са тук-там фрагментарни. Както отбелязват издателите им, а също и Стр. Димитров, при събирането на фрагментите в едно цяло се вижда, че някъде липсва по някой лист. В тези, макар и неголеми празноти също не е изключено да фигурират мезри.

Броят на установените мезри има съществено значение като числов мащаб, които ще се нанася върху областите, непредставени с ленни описи. За последните ние използваме, както вече видяхме, обобщените сведения за данъка джизие от 1490 — 1491 г., определящи по административни единици броя на християнските и респективно на българските домакинства. Това обхващане на цялата страна за определяне общите загуби на селско население е всъщност моделиране на един историко-демографски процес, а не пряка статистическа таблица с абсолютна числова стойност. Моделът е изграден от реални и обективни данни. Те са: първо, броят на регистрираните мезри в нашия списък заедно с турските села и това се явява като кратна мярка (тази мярка би могла да бъде само по-голяма, но не и по-малка); второ, непомерно малкият брой на българските домакинства в областите без ленни описи съобразно данъка джизие. Съотнасянето се извършва не само по броя на домакинствата, но и по географската и поселищната площ на ареалите; взета е под внимание и осъществяваната от османските султани и пълководци политика на извличане на селско население. Тази политика и нейното приложение на практика са отбелязани от самите османски летописци и от безброй други свидетелства, използвани вече от Б. Цветкова в нейната монография «Паметна битка на народите».

Точността на обобщеното число за загубеното селско население зависи още и от индекса за средния брой на домакинствата в едно селище —  $43 (\pm 3)$ , който се чете било като 40, било като 46; ние го вземаме в средната му стойност 43. Ето прочие на какви основания е изграден моделът за общия брой на загубеното селско население през XV век. Естествено като всеки историко-демографски модел той представя нещата с някакво приближение.

Би следвало да завършим с отбелязването на други два демографски момента, противоположни по значение. Единият допринася за намаляване на общия брой загубено селско население, а

другият — за неговото увеличаване над приетия от нас брой. Но тъй като тези моменти не се поддават на никакво числено определение, те не могат да влязат в нашите сметки. Ние ще ги разгледаме само за да получи читателят представа за тяхната стойност.

В течение на повече от век всяка българска област е била многократно опустошавана и обезлюдявала чрез пленяване и отвеждане в робство на онези селски жители, които попадали в зоните на военните действия или ставали жертва на грабежи османски отряди, отклоняващи се от основния си път по околните села. Естествено завоевателят се стремил да отвлече колкото е възможно повече пленници роби. Но както това е ставало през всички минали векове и в почти всички страни, поробителите невинаги са успявали да пленят всичко живо. Известен брой жители по една или друга случайност се избавяли от плен и избягвали в неизвестност.

Така, когато определяме загубите на население от мезрите, следва да не забравяме, че тази загуба не е била стопроцентова. Т. е. нашата обща цифра на загубите би следвало да се понижи. Но веднага след тази манипулация ще сме принудени да пристъпим към повторно увеличаване на загубите поради друг масов източник на неточност. Това са селата, които са пострадали частично — повече или по-малко, но не са се превърнали в мезри, а са продължили да съществуват със статут на нормални села. Не е възможно да се определят числово изчезналите от тях домакинства, но те увеличават общата загуба съществено. Такива села, както показват документите, е имало из цялата страна — в тях живеели две-три, пет-десет, петнадесет-двадесет домакинства. Подобна слаба обитаемост (не) би могла да се смята за нещо нормално, ако ставаше дума за колибарски селища или махали във високопланински краища. Но случаят не е такъв. Селата са равнинни, с всички необходими благоприятни условия за развитие; те съществуват или са обкръжени от села с по 40 — 60 и дори 80 домакинства. Нашата поселищна система се е оформяла и обогатявала най-малко едно цяло хилядолетие преди XV век. При точкова дълъг демографски процес е закономерно да се създаде, общо взето, равномерно разположена система от села на най-подходящи места в равнините. Естествено е всички тези села да бъдат пълноценни като поселищни единици. Но картината от XV в. не е такава. Маломерните по брой на домакинствата села са много; тяхното, така да се каже, «патологично» състояние е съвсем ясно. Те са били застигнати от опустошенията, макар да не се водят като мезри. Не е изключено известен брой от тях да са били веднага след завоеванието мезри, а при следващите регистрации вече да са категоризирани като сега, обитавани от няколко домакинства. Както и да е, тези села явно също са загубили част от своя жителски състав. Всъщност те толкова приличат на мезри, че ние нямаме сериозен отличителен белег, за да ги разграничим от тях. И ако все пак ги подминаваме, това се дължи на формалния регистрационен белег «село» без други писмени обяснения, които биха дали основание за по-особен подход към тях. Явно е обаче, че част от тяхното население е изчезнало. Но тук както изчисляването по брой на загубените жители, така и предположенията са безпредметни. Можем само да поставим едно срещу друго тези две противоположни по смисъл изтичания на жива човешка маса в едната и другата посока, да ги сметнем като взаимно погасяващи се, макар и условно. Тъй че установеният вече общ брой на загубено селско население си остава горе-долу същият.

### 3. ОБЕЗБЪЛГАРЯВАНЕ И ЧАСТИЧНО ПРЕЗАСЕЛВАНЕ С БЪЛГАРИ НА ГРАДОВЕТЕ И КРЕПОСТНИТЕ СЕЛИЩА. ОБОБЩЕНИ РЕЗУЛТАТИ ЗА ЗАГУБАТА НА СЕЛСКО И ГРАДСКО НАСЕЛЕНИЕ

#### А.

Градове: Дръстър, Тутракан, Разград, Шумен, Червен, Търново, Ловеч, Плевен, Оряхово, Лом  
В горния статистически сбор обаче не са включени градовете. Техните демографски показатели налагат други изисквания, без които би се деформирала картината на селското обезлюдяване, затова следва да се разгледат отделно.

Ако потърсим имената на градовете в ленните описи, ще установим, че XV век заварва една съвсем развита градска система, наследена от българското средновековие. Отбелязани са множество градове и селища от градски тип, за които в средновековните български писмени паметници не се споменава нищо и чието съществуване в такова отдалечено време доскоро беше съмнително или просто недоказуемо поради неиздирени още археологически свидетелства. Оказва се, че цялата мрежа от градове е съществувала тогава такава, каквата ни е позната от XVIII — XIX век, без Трявна, Котел, Панагюрище, Копривщица и Калофер, които, изглежда, се оформят от XVI век нататък. Отбелязаните в документите градове са били векове наред съвсем естествено свързани с околните селски райони, а в някои случаи и с големите търговски пътища. Почти всичките имали по близките възвишения крепости, а извън крепостните стени градски жилищни квартали, занаятчийски работилници, търговски магазини, пазарища, църкви, манастири. Градската система била в стопанско, социално и културно отношение под равнището на средно- и западноевропейските градове [97], градското население по-малобройно, а градовете с по-малки размери. Видин, Търново, София, Пловдив, Одрин, Скопие, Сяр и Солун се отделяли като изключение със своите 7 — 8, 10 — 15 или 20 — 30 хиляди жители, докато останалите градове имали до 3 — 4 хиляди най-много.

При такова състояние настъпило нашествието на османските войски. Естествено е да се очаква, че щом повече от две хиляди села при това завоевание са били обезлюдени, градовете също не ще да са избегнали тази участ. Още повече, че те са били, от една страна, защищавани, а, от друга страна, обсаждани и превземани, поради което са понасяли много по-големи загуби в хора. Не бива да се забравя, че градските квартали се разполагали обикновено извън крепостите, защищавани от гарнизона или събраното набързо народно опълчение. За цялото гражданство нямало нито място, нито вода, нито достатъчно припаси в самата крепост. Голяма част от обитателите обикновено оставали почти изцяло навън от жилищните квартали, за да подпомагат при възможност защитниците с припаси, да им донасят или отнасят вести и пр. Това градско население пострадало най-много, защото османските отряди заемали още в началото на обсадата най-удобните квартали, които били извън обстрела и атаките на крепостта. И в тях отчасти погубвали при грабеж, отчасти пленявали като роби жителите още преди падането на крепостта. Какъв е бил жителският състав на някои от тези градове през XV век, разкриват самите документи.

По неизбежност разборът на сведенията за градовете следва да бъде извършен при друг методически подход, защото не ще имаме работа с мезри или с населени от турци български села. В почти всички случаи градовете били живи, функциониращи поселищни единици, преминали през много по-сложни демографски превратности от момента на османското завоевание до десетилетията, през които ги описват нашите документи. В случая вече далеч не е достатъчно да знаем само броя на домакинствата в тях. Тези данни са само един елемент на необходимия по-сложен историко-демографски анализ, който използва редица закономерни, а понякога и случайни фактори, обуславящи развитието на живота в отделните градове. Запустяването на десет или двадесет села в един район наистина снижава неговия демографски и стопански потенциал. Но той все пак би живял що-годе нормално, ако градското му средище би продължило да го обслужва. Ако то е обезлюдено напълно и съсипеано, настъпва по-дълбоко разстройство, деградация и снижаване жизненото равнище на самия селски район. Ето защо, дори и когато градовете са опустошени и обезлюдени, тяхното цялостно или частично възстановяване се явява като по-важна задача за османската феодална власт, тъй като тя се нуждаела от съответни административни средища, за да владее и управлява даден район, край или област. Така че възстановяването на градовете се подчинява на по-други закономерности.

Числовите данни за броя на домакинствата в тях не са от времето на завладяването им от турците през 60-те — 90-те години на XIV век, а от едно време, което е с почти цяло столетие по-късно; за някои градове този период е дори 120 — 130 години (например Сяр и Костур). Естествено е при подобно положение нашият изследователски поглед да бъде обърнат назад към момента на катастрофата. В този ретроспективен ход ние по необходимост ще отчитаме всички известни фактори, действували върху съдбата на гражданството от времето на попадането му под османска власт. Само по този начин ще се доближим до исторически достоверното състояние на градовете при завладяването им.

А когато характеризираме самото им завладяване, веднага трябва да изтъкнем едно също историческо положение.— че те са били далеч по-привлекателен обект от селата не само в стратегическо отношение, но и за масово разграбване. В градовете имало много по-голямо количество готови пари, освен това търговски стоки, лични скъпоценности, домашен инвентар и дрехи, занаятчийски инвентар, църковни утвари от злато и сребро; от града могли да бъдат отведени наведнъж в робство много голям брой хора, и то по-ценни като търговска стока, понеже владеели някакви занаяти или разбирали от търговия и пр. Ето защо градовете, малки и големи, почти без изключение били превземани, ограбвани и обезлюдявани. Когато Мохамед II покорявал важен град, разделял населението на три части: бедните оставял да работят земята в околността; средната класа граждани обръщал в робство и раздавал между войниците си, а болярите избивал, потурчвал или изпращал било в Азия, било в Цариград. След превземането на последния той заселил там турски жители от Трапезунд, Синоп, Кония, Карман и други азиатски градове.

Според едно предание, запазено в Охрид, при завладяването на този град 3000 души християни заедно с управителя му побягнали в Италия [98]. Такова цялостно опустошение на всички села не е било възможно.

Започваме прегледа от Североизточна България.

Средновековният **Дръстър** (*дн. Силистра*), описван от османски и западни летописци през XIV — XV в. като най-голям, най-богат и с най-високи крепостни стени град в държавата на цар Иван Шишман, преживявал най-тежките времена на своето съществуване между годините 1388 — 1462.

Към 1383 г. османските войски го завладели, избили защитниците му, ограбили богатите граждани и отвлекли в робство жителите му, като установили свой гарнизон и поставили началото на заселването му с турци. Ала около 1389 г. влашкият войвода Мирчо успял със своите войски да превземе Дръстър и да го задържи до средата на 1391 г., когато османци отново го завладяват. Остатъците от българското гражданство отчасти избягали или били насилствено евакуирани с оттеглящите се власи на тяхна земя, отчасти избити от турците или отвлечени в робство, заедно поддържали Мирчо. Но в 1404 г. същият войвода отново преминал Дунава и използвайки благоприятна възможност, повторно превзел града, който останал под негова власт около 11 години — до 1415 г. В следващата 1416 г. османските войски разбили Мирчо и се настанили в Дръстър. Участи на новите му граждани от околните села била пак същата — бягство през Дунава, гибел от турски ятаган или отвеждане в робство. През 1425 г. връхлетяло ново бедствие. Влашкият войвода Дан II заедно с Фружин, син на Иван Шишман, предвождайки влашки отряди, превзели крепостта, разрушили я заедно с града, който разграбили, като отвели отвъд Дунава и част от гражданите. А когато турците с оръжие възстановили своята власт над Дръстър, естествено пак излели гнева си върху останалите български жители. Около десет години по-късно, в 1445 г., очевидец на самото място и осведомен от множество местни хора отбелязва, че Дръстър бил «*отново* добре застроен и заселен». Следващата катастрофа той

преживял през 1462 г., когато влашкият войвода Влад Цепеш според собственото му писмено съобщение го превзел и опожарил, като избил в града и две близки села 6840 турци и българи [99].

От описаното се вижда, че средновековният Дръстър не само загубил коренното си население, но и неведнъж след 1388 г. бил обезбългаряван, при което пострадали междуременно придошлите от околните села нови жители. Така че през XV век той изобщо не може да фигурира в списъка на градовете с постоянен граждански състав от български произход. По-късното, макар и бавно възстановяване на града от края на XV и през XVI век като седалище на санджак-бей и военноадминистративно средище на Силистренски санджак излиза извън рамките на изследването ни. Не е случайно, че липсват регистрационни данни за самия град Силистра от XV век. Неговото демографско състояние е отговаряло на общото обезбългаряване на областта, което пролича при разглеждането на отчетните ведомости за данъка джизие от 1491 г. в областта на Силистра.

Следващият град е **Тутракан**. В него имало изградена крепост по време на Втората българска държава и малък град с местно търговско значение. Около 1388 г. Тутракан бил превзет от турците и заедно с почти цяла Североизточна България излязъл от състава на Иван-Шишмановата държава [100]. Почти едно столетие по-късно, към 1480 г., крепостните съоръжения на града все още се охранявали от едно стражево поделение с обща численост 25 души, но разделено на три групи с различни военни задължения. Самият комендант на крепостта владеел Тутракан като среден лек (зеамет) и разходвал доходите от него за лична издръжка, а отчасти и за изплащане заплати на войниците. В града живеели 82 български домакинства и 3 вдовици [101]. Разбира се, този брой на домакинствата е твърде малък; те с мъка поддържали градския живот и стопанство; по-скоро те задоволявали исканията на гарнизона за продукти, занаятчийски услуги от най-различно естество, коларски и конски превоз на разни материали, наряди за груба изкопна, санитарна и друга работа. Малкият брой на домакинствата бие в очи още и поради обстоятелството, че в града няма записано турско население, което би облекчило стопанското напрежение на българите и би пооживило и до известна степен нормализирало числено гражданския състав.

Но ние заварваме споменатите 82 домакинства може би повече от 90 години след завладяването на града. А няма през тези десетилетия Тутракан не се е увеличавал поне с 1 — 2 домакинства на 1 — 2 години? Трябва да се предполага, че е расъл, ако се е развивал при нормални условия. Съгласно един демографски закон всеки град при нормален режим на развитие расте по-бързо от общата жителска маса на селата, понеже разчита не само на собственото възпроизводство на населението, но и на постоянен приток отвън. Това особено силно важи за град край Дунава, през който се извършвала някаква износна и вносна търговия, риболов и водни превози независимо от по-малкия или по-големия им обем. Икономиката, по-сносните материални условия на живот и сравнително по-голямата обезпеченост срещу насилия и грабежи привличали в градските средища селско население. В светлината на тези обуславящи положения следва да се приеме, че Тутракан след завладяването му от турците е загубил изцяло първоначалното си гражданство. А по-късно са се набрали споменатите 82 домакинства. Те са толкова малко, че не отговарят на никакви пропорции за поселищно развитие в течение на 90-годишен период, и сочат по-скоро, че тези условия са били ненормални или по-точно, че градът е загубвал неведнъж българското си население.

Тези основни демографски условия, които се поставят при преценката на броя на българското население от градовете през втората половина на XV век в сравнение с числеността му веднага след падане под османска власт — в края на XIV век, важат за всички останали градове и селища



от градски тип. Затова и по-нататък ще напомняме за тях.

Друг средновековен град на югоизток от Тутракан е **Разград**. Но неговото име не се чете никъде в подробните и кратките описи като означение на селище или административна област, в какъвто вариант и да търсим името — Разград, Хразград, Хезарград или Хръзград. А при това имената на съседните градове или по-малки укрепени пунктове, които оглавявали все още административни райони, се споменават по разни поводи в описите, например Провадийската крепост, бившата крепост и селище Гериловец (Преславско), Шумен, Чернови (т. е. град и крепост Червен) и други [102]. Още по-показателен е фактът, че една мезра «Добра вода или Хасанлар», намираща се непосредствено до Разград, е причислена към вилаета (нахията) Чернови, без да става дума за Разград [103]. Отчетните облагателни ведомости, които вече разгледахме, очертават съвсем ясно Североизточна България с вилаетите и нахиите, носещи имената на съответните градски средища, отново Чернови, Провадия, Шумен, Герилово и пр. [104]. От горното личи, че Разград докъм 1490 г. не е съществувал. Средновековният град, наследил древния Абритус, е живял като важно занаятчийско средище до превземането и разрушаването му от турците. Археологическите сондажи в средновековното градище и находките свидетелствуват с абсолютна сигурност за това [105]. За гибелта на Разград напомня и мезрата Добра вода до града — едно опустошено и обезлюдено село. Следователно и жителите на средновековния Разград изчезнали. А в течение на XV век, изглежда, не са били налице условия за възстановяване на града. Едва през XVI век той бива заселен отново и се оживява, но вече с числено преобладаване на мюсюлмани [106].

Според разказа на арабския географ Идриси град **Шумен** още през XII век бил много голям град, с пазари и търговско посредничество за Русия. Тези сведения са получени по устно предаване от византийски търговци, тъй като сам Идриси не е пътувал из Балканския полуостров [107]. Колкото подозрително еднообразни и да са описанията му на българските градове и макар в характеристиките им да се чувства преувеличение, все пак е ясно, че Шумен бил селище от градски тип, и то утвърдено, със значение за византийските търговци. Може да се очаква, че след образуването на Втората българска държава и в течение на XIII и XIV век градът е продължавал да расте и да увеличава колко-годе стопанското си значение. Изглежда, че Шуменската крепост е била една от най-важните опори на Търновското царство, защото е била подсилвана от цар Иван Шишман тъкмо с оглед на турската опасност. Превзета от турците към 1383 г., тя през 1444 г. бива шурмувана успешно от кръстоносците на полския крал Владислав III Ягело, но загубена веднага след катастрофата на Владиславовата армия при Варна (обр. 9). От това време нататък, изглежда, че крепостта е била полуразрушена, изоставена без гарнизон и дори без стража.

Трикратно опустошаваният град под крепостта бил обезлюден, но в регистрите той се водел под официалното име «град» и средище на вилает, от чиито села 7 — 8 са споменати в описите [108]. Градът служел като районно тържище, от което се събирали пазарни такси. Но жилищните квартали до 70-те години на века, изглежда, не са били възстановени, защото през 1477 г. в него живеели едва 74 български домакинства и 5 вдовици, редом с 11 турски домакинства [109]. Тези 74 домакинства не са били потомствени наследници на шуменските граждани от преди едно столетие, пък дори и преди 1444 г., а пък и по своя малък брой не отговарят на нормалната величина на такъв средновековен град като Шумен. Десетки обикновени села из всички български краища и особено в Софийско имали, както показват описите, много повече домакинства. Старото шуменско гражданство явно отдавна е изчезнало. А през десетилетията докъм 1489 г. отделни семейства от околните села се пристрашавали да се настанят в града или

пък принудително били довеждани, за да обслужват персонала на военноадминистративното средище. Ако градът не бе загубил първоначалните си жители и ако след 1393 г. се бе развивал нормално, той е трябвало да наброява към 1480 г. най-малко 400 — 500 български домакинства. Тяхното отсъствие говори за изчезването на една компактна група градски жители и за унищожаването на една значителна градска единица.

**Червен** е разположен на тесен и дълъг «полуостров», обграден от двойна дълбока извивка на р. Русенски Лом. Крепостта му прегражда тясната шийка, която свързва полуострова с околните хълмисти полета. Полуостровът се издига високо над долината на реката като плато със стръмни и на места отвесни склонове. Извън крепостта, но само на няколко метра от нея се е намирал градът, заобиколен също със защитна стена, от която има само следи. Червен бил епископско седалище с голяма епископска църква, запазена отчасти и до днес в двора на крепостта. Освен нея са разкрити още няколко църкви и на територията на града. В почти отвесните склонове на речния каньон, извън полуострова, на левия бряг на реката, в скалите са били изградени шест големи пещерни манастири навярно още от XII — XIII век. В низината покрай реката, където и днес се намира селото Червен, изглежда, че още през XIV век е съществувал занаятчийски квартал с работилници, защото до 1900 г. по народно предание една част от този терен се наричала «Чаршията» (обр. 5, 6, 7).

«Град Чернови», тоест крепостта и градът Червен (Русенско), не би могъл да бъде определен, както приема Стр. Лишев, като «голям средновековен град», но все пак той бил значително селище от чисто градски тип с голяма крепост — една от опорите на Иван-Шишмановата държава и военноадминистративно средище със специфично стопанско значение. Размерите на крепостта позволявали поне част от гражданите по време на обсада да се укрият в нея. Червен имал значение с добива на желязо и неговата преработка в оръжие, земеделски сечива и дребна железария през време на Втората българска държава. И сега са съвсем ясни следите от квартал, който се характеризира с рудни ями, първобитни леярски пещи и материали от железарски работилници. Цялото производство е имало дребно занаятчийски характер, като е ангажирало значителен брой майстори и работници. Червен се с явявал до известна степен и като религиозен център на района, към които се стичали богомолци, поклонници, болни и недъгави за изцеление и дарители. Покрай железарските занаятчийски предприятия вероятно се намножили и други, за да превърнат Червен в стоково тържище за този край. В крепостта винаги е квартирувал немалък гарнизон — съдейки по размерите ѝ — неколкостотин души. А това от своя страна било свързано с допълнителна стопанска и производителна дейност от най-разнообразно естество за задоволяване постоянните нужди на гарнизона и крепостта. Монетните находки тук показват, че животът е текъл нормално и непрекъснато до края на XIV век. В града имало богати или заможни хора, които боравели със значителни парични суми. При превземането на Червен от турците някакъв червенски гражданин, успявайки да избяга, решил да скрие паричното си съкровище от 4000 сребърника, като го закопал с надеждата да го спаси от завоевателите и да го прибере обратно, когато настъпят мирни времена. Но участта на този гражданин била неблагоприятна. Заровените в земята монети останали там до времето, когато ги откриват съвременните археолози [110].

Изтекло почти столетие от превземането на Червен. Към 1480 г. неговата крепост все още се поддържала с охрана от 60 души с трима офицери. Той се смятал официално за град и седалище на вилает. Там резидирал и съдия. Градско пазарище все още имало [111]; от него се събирали такси. Но железарският квартал и работилниците изчезнали, от производството — ни помен. Това личи от обстоятелството, че ако железарството съществуваше, то щеше да бъде многостранно и неколкократно отразено в документите. Преди всичко червенските железари

щяха да бъдат натоварени с производствени наряди за оръжейни доставки на крепостните гарнизони по Дунава, както е станало и е документирано за редица железарски села в Северна България, а и в други части на страната [112]. Те щяха да бъдат отделени и като особена категория производственици и щеше да бъде посочено от какви данъци са освободени срещу доставката [113]. Но такива данни в съответния запис за Червен няма. Също така изчезнали и крайградските манастири. Ако те съществували, също непременно щяха да бъдат описани и обложени, както манастирът Басарбово до Русе и както всички други все още съществуващи дори и най-малки манастирчета в страната [114]. Това мълчание на историческия извор потвърждава, че градът Червен е бил опустошен и разрушен; като загубил своите жители, той въпреки изтеклите десетилетия загубил и прежното си значение. В него живеели вече само 107 български редовни домакинства и 4 вдовици [115], тоест колкото в едно голямо село. Някои от жителите на Червен се занимавали отчасти и с производство на коприна, както личи по-специално от наложения данък [116]. Но това не е първоначалният брой на домакинствата преди завладяването на града, а вероятно една трета, и то след възстановителен период от около 90 години (вж. обр. 8 и 14 А и Б).

Този процес може да се проследи и в гражданското състояние на бившата българска столица **Търново**, и то по-разчленено и ясно. «От Търново голяма част от населението откарали в Мала Азия» [117]. По благоприятна случайност до нас са достигнали две статистически сведения за Търново от 80-те години на XV век. Първото е кратко обобщително число за броя на домакинствата в града към 1480 г. [118], а второто представлява подробен опис на домакинствата, съставен може би около 1500 г., на който липсва завършекът [119]. За общия брой на търновските домакинства е меродавно краткото описание, но пък вторият документ е богат на социално-исторически и демографски сведения. Б. Цветкова изказва убеждението, че градът е изгубил изцяло или отчасти първоначалното си население и определя тази загуба като «гибелно обезлюдяване» [120]. Ние се солидаризираме с определението на авторката. Тя има предвид следните числа: български домакинства 372 и 64 вдовици, а мюсюлмански 132; в подробния опис, който не е довършен, фигурират 205 глави на домакинства и 76 неженени българи, докато в същия документ броят на мюсюлманските домакинства е нараснал на 268 и неженени — 128 [121]. При наличността обаче на 372 домакинства и 64 вдовици, някои от които също са имали почти пълноценни семейства с двама-трима членове, струва ни се, че не за всеки читател е очевидно гибелното обезлюдяване на града; по този въпрос биха могли да възникнат други обяснения и мнения. Затова считаме, че общото впечатление на Б. Цветкова се нуждае и от аргументация, извлечена от самия демографски материал.

На нас ни липсват изходни статистически данни за града към края на XIV век. Съвсем основателно е да се приеме, че отделянето на Видинското царство, обособяването на Добруджа като самостоятелно княжество и загубата на части от българските земи на юг от Стара планина поради завладяването им от византийци, а след това от турци през XIV век се отразили неблагоприятно върху растежа и икономическото развитие на столицата Търново. В неин демографски и стопански ущърб други градове се уголемили по-бързо и станали стопански притегателни центрове. И все пак Търново е бил столица от края на XII век и е расъл като такава цели две столетия: голям гарнизон, персонал около обслужването на двора и болярите, множество занаятчийски производства, свързани с поддържането на войската, двора, болярството и селските околности, търговци — български и чужденци, слуги и работници по страноприемници и кръчми, колари и лодкари, държавни служители, свещеници, монаси и иконописци и пр. Всички тези служби, предприятия, дейности и хора образували един значителен за времето град с около 7000 — 8000 население. А, грубо пресметнато, това означава

2000 домакинства. Към 1480 г. те били само 372 и 64 вдовици. Ако пресметнем домакинствата по общия брой на членовете им, ще се получат 1860 души плюс 64 вдовици, ако обаче всички домакинства са представлявали семейства с по 3 деца, което от демографско гледище не е възможно. Тези именно български граждани са записани най-рано към 1480 — 1485 г., тоест деветдесет години след завладяването на града от турците. Ако направим регресивно пресмятане назад към 1393 г. за годините непосредствено след падането на града, едва ли ще останат и 10 — 20 домакинства, и то предимно стари хора.

Средновековната застроена площ на Търново и археологическите останки, говорещи за тази площ на различните квартали, показват, че той наистина е могъл да бъде обитаван от около 8000 души [122]. В случая обаче е важен не толкова абсолютният брой на гражданите, колкото аритметическата пропорция между старите и новите жители, която ще разкрие темпа на прираста от 1393 до 1485 или 1500 г. В това отношение подробният опис с имената на главите на домакинствата заслужава един разбор. От списъка по отделни махали могат да се извлекат общо 14 лица, които са определени с израза «син на пришелец», и то без бащино име (т. е. в случая фамилно име) [123]. Описите са съставяни от османски регистратори с информационната помощ на отговорниците на махалите — обикновено попове, по чиито имена се записват и махалите. Щом при такава процедура оставали неизвестно името на пришецеца, а синът му се отбелязвал само със собствено име, ясно е, че регистрираният глава на домакинство все още не е заемал в йерархията на градското общество определено устойчиво и достойно за зачитане място, подкрепено с някакво прилично имотно състояние. Вероятно това са били калфи и чираци, наскоро дошли от селата. В регистрацията от този вид е отразено и известна доза социално невнимание и пренебрежение. Осведомителят, изглежда, не е знаел бащиното име на лицето, пришло откъде, и не се е постарал да го узнае за нуждите на регистрацията било от съсед, било от случайно присъстващи жители на махалата. Не е изключено обаче зад формулата «син на пришелец» да се крие едно заобикаляне на установени феодално-административни правила да не се зачисляват в градовете без специални разрешения селяни, напуснали самоволно селските лени владения. Щом регистрираното лице бѣдело посочено не като пришелец, а като син на такъв, той вече не подлежал на зависимост от селския лени владеец. При това непосочването на бащиното му име затривало следите, по които би могъл да бѣде издирван един избягал от село мъж. При този вариант на тълкуване излиза, че описаната по-горе група лица е била съставена направо от пришелци, а не от техни синове. От всичките 14 случая само при един е отбелязано името на бащата-пришелец: «. . . Койо, син на Михо пришелец» [124]. И тъкмо това изключение подчертава основателността на изказаните съображения. Защото малко странно е, че самите бащи-пришълци отсъствуват от гражданските списъци и че техните имена са неизвестни. Но както и да характеризираме 14-те търновски граждани, те все си остават от външен, най-често селски произход. И тяхното присъствие в града говори за наличието на приток предимно на селяни в Търново през втората половина на XV век. Първоначалният етап на преместването в града като че ли прозира в един от записите за «Махала Марна поле. Живеят извън града». Това е днешната местност (по-скоро квартал) Марно поле в низината край Янтра под възвишенията на стария град и извън него. Във всички други случаи турските махали носят често турски имена и били заселени само с турци без нито едно изключение. Но Марно поле, изглежда, че е била все още нова за турците махала и затова името не било променено. В махалата са записани само 12 мюсюлмански домакинства, към които сякаш са се прислонили домакинствата на «Първул, син на пришелец; Илия, син на пришелец и Иван, син на пришелец» [125]. Може би членовете на тези български домакинства са работили като домашна обслуга, като изполичари, ратаи или зависими селяни в оборите, по зеленчуковите градини, лозята и нивите на турските домакинства,

разположили се неслучайно извън големите централни турски махали, в крайградското землище с работна земя. Лишените от бащини имена Първуд, Илия и Иван били доскорошни селяни. Но сведенията ни за 14-те домакинства са отбелязани, така да се каже, в един исторически миг. В описа на търновските граждани, които ние днес държим в ръцете си, са скрити под двойни имена може би други домакинства на пришелци от по-ранни поколения, които отдавна са се погражданили и не са били считани към 1480 — 1500 г. за пришелци или синове на пришелци, а са записани нормално с две имена.

Може да бъде очертана и втора група граждани с твърде вероятен външен произход. Към края на поименния списък за всяка махала са изредени имената на неженените мъже. Това били момчета от 13 до 16-годишна възраст или младежи, облагани по-ниско, докато станат глави на домакинства. Особеното на тези групи е следното. Около 70 от младежите носят съвсем естествено като презимена собствените имена на своите бащи, които фигурират сред жителите на махалата. Тоест ясно е, че синовете живеели при родителите си. Останалите, на брой общо към 36, са разпределени почти равномерно в седем от всички девет описани махали на Търново [126]. Тези последни младежи носят бащини имена (презимена), каквито не се срещат втори път в махалата или в града нито като бащини, нито като собствени. Това ще рече, че бащите на младежите липсват в градските списъци, т. е. не живеели в Търново. При оформянето групата на неженените, която ни интересува, предварително отстранихме и онези, които съгласно указанията на имената са или биха могли да бъдат братя. Тъй като наличността на братя създава много по-голяма възможност да става дума за потомствени граждани, чиито родители са починали и не фигурират в списъка. Следователно недоразумения или неправилни тълкувания са изключени, понеже всички двойни имена са се записвали във всички османски регистри по схемата «Б, син на А», като и двете имена са поначало собствени. Как следва да се обясни разликата в презимената на двете групи младежи и специално на втората.

Нека де пуснем, че по някаква случайност тези 36 юноши и младежи са били синове само на починали бащи, т. е. синове на регистрираните в града 64 вдовици [127]. Но преди да утвърдим това допускане, следва да отчетем един съвсем естествен социално-биологически и демографски факт. А той е, че част от вдовиците са били твърде млади, още без деца (а между тях и бездетни); друга част са имали съвсем невръстни деца, неподлежащи на регистрация; трета част са били майки само на момичета, като са загубили съпрузите си, преди да родят момчета, и някои от дъщерите им са били вече млади жени и съпруги, които също не се записват; четвърта група вдовици е имала пълнолетни и вече оженени синове, които списъкът отбелязва като глави. Така че броят на вдовиците, които са могли да имат пълнолетни или почти пълнолетни неженени синове, остава много малък и не може да бъде съотнесен с 36-те ергени. С други думи, допускането на категорията на вдовишки синове не изчерпва обяснението на въпроса. Броят на отделените от нас неженени представлява 48 % от всички неженени и е твърде голям, за да приемем, че се отнася все до вдовишки синове.

Остава да допуснем по-вероятното, че техните презимена не се срещат в махленските списъци повторно като имена на бащи или презимена на братя, защото младежите са външни лица, отскоро признати за редовни търновски жители. Те били обикновено от селата, дошли за чираци и калфи по работилниците и при строителите, за домашни слуги, слуги по странноприемници, кръчми и бакалници, сакаджии (преносвачи и продавачи на чиста вода), колари и носачи, дребни търговчета и пр.

Към горната група може да се прибави и друга, отбрана от женените в махалите, които, съдейки по наименованията им, нямали нито дядовци, нито бащи, нито братя в града. И при тях има белези, че са пришелци, макар от по-отдавна; те са над 69 на брой при общо 206 женени. Необходимо е да се характеризират имената, за които говорихме, за да разберем значението им



по-добре. Трябва да вземем под внимание обстоятелството, че българските граждани на Търново били разделени административно на малки групи — махали — с по двадесетина домакинства средно. Махалите носели имената на местните попове. Тази практика не е съвсем нова, защото някои махали са наименовани по умрели отдавна свещенослужители. Махалите са: «Поп Койо Иван», «Душан поп Стамат», «поп Иван Костадин», «поп Иван Лигор», «поп Братан», «пол Иван Божидар», «поп Герги» и само една махала няма попско име — «Кошакчи» [128]. Но техните приемници по служба (понякога синовете им) са записани на първо място в списъците явно като отговорници и осведомители пред властта. Подобно деление на малки махали с отговорници попове се наблюдава и в други градове. И именно представителите на църквата при липсата на какъвто и да било друг по-виден и с по-отговорно обществено положение българи са играли ръководна роля в духовния живот на техните съмахленци, поддържали у тях завещаните традиции. Тъкмо те въздействували със своите съвети и внушения на дошлите от селата хора да кръщават децата си, родени в Търново, с традиционни църковни имена, като изоставят селските. От тези внушения произлизали странни комбинации на лични имена от календарен и гръцки езиков произход с неизбежните селски бащини имена, които стояли далеч от църковния вкус. Най-популярните «търновски», всъщност църковни собствени имена в списъците са Параскев(а) и Калоян. Първото е свързано с широкоразпространения култ на света Параскева Търновска, а второто е използвано в цялата страна. Но заедно с тях почти еднаква честота имат Герги, Иван, Михо, Димитри, Костадин, Койо, Мало, Никола, Недялко, Тодор. Комбинацията на тези имена дава собствените и фамилните наименования на по-голямата част от гражданите. От тях именно се образуват собствените имена на първото градско поколение, което обаче запазва селските бащини имена. А понякога, макар и рядко, селската антропонимична традиция се проявява у второто градско поколение в обратен ред — собственото име е селско, а фамилното (бащиното) е градско. Това се дължи на обстоятелството, че бащата, роден в града, е получил църковно име, но кръщава сина на името на селския му дядо или прадядо. Тук привеждаме като илюстрация няколко комбинации от такива имена [129].

<b>Гаго Недо</b>	<b>Никола Арнавуд</b>
<b>Куман Кончар</b>	<b>Тодоран Исайо</b>
<b>Марусина Сиве</b>	<b>Калоян Цоко</b>
<b>Мавриви Радиви</b>	<b>Михно Щере</b>
<b>Димитри Стобро</b>	<b>Хрусан Драго</b>
<b>Костадин Бащо</b>	<b>Петрун Лучкан</b>
<b>Михо Пекюр</b>	<b>Сирако Мързан</b>
<b>Параскев Кавайо</b>	<b>Фетюк Неделко</b>
<b>Параскев Сено</b>	<b>Бехреян Лефтер</b>
<b>Никола Керкьо</b>	<b>Скефто Койо</b>
<b>Лефтер Кестер</b>	<b>Грудман Райко</b>

Подчертаните имена се срещат еднократно в описа на града.

В махленските описи личи, че осведомителите на османските регистратори — изглежда най-често поповете — в единични случаи не са помнели или не са знаели имената на някои лица в махалата може би поради тяхното скорошно заселване и непознаване отблизо, пък отчасти поради тяхната социална незначителност. В такива случаи осведомителите съобщавали

професионалната отлика на лицето, а регистраторът оформял отликата понякога като собствено име или презиме. Ето примери:

мастор, син на Върбо

златар Драгосел

Стоян, син на пчелар

Костадин, син на касап

Сирако, син на касап

Димо, син на железар

Велко, син на железар

Герги, син на железар

След този преглед на изрично означените пришелци (или техните синове), на младежите от възможен външен (не търновски) произход и на значителен брой от женените (глави на домакинства), също от външен произход, вече може да се определи, че сред записаните в незавършения подробен регистър на Търново 282 мъже има повече от стотина, т. е. над една третина, скорошни преселници в града или синове на такива, но родени в Търново. Фамилиите (в случая бащините) им имена със своята разнородност или необикновеност показват, че техните носители са се стекли от различни краища и не в едно и също време. За времето на установяването им говори може би косвено професионалната им еволюция в града; Първул, Илия и Иван са, както изглежда, все още селски стопани; Стоян е син на пчелар; Костадин и Сирако са синове на касапи (месарството било най-леко усвоимият занаят за селяните), докато останалите били или сами майстори, или синове на майстори—златар, железар, казанджия и др. Ако развием мислено тази демографска картина назад, бихме получили подобни регистрации за други десетки и стотици български домакинства, които са идвали в града откъм и са се настанявали за постоянно. А това означава, че веднага след превземането и опустошаването на Иван-Шишмановата столица от османците в нея едва ли са останали и 100 — 120 бедняшки семейства или стари хора, а по-късното българско гражданство е резултат на приток.

Следователно Търново бил лишен, от своето гражданство, както това станало с Шумен.

Набирането на българско гражданско население в Търново започнало още в последните години на XIV век, когато станало нужда градът да бъде уреден като административно средище на обширен вилает (нахия) и да се пази крепостта му, за да не се използва за българско въстание.

Извършена била турска колонизация. Тук квартирувал малък гарнизон, заселени били с турци десет махали, една от които заемала Царевец. Общият брой на османските домакинства без неженените достигнал 268 [130]. Построени били докъм 1485 г. няколко джамии, първата в 1433 г. на Царевец. Имало и местен съд и пазарище. Сред турските граждани личат доста на брой «бератлии» — хора с привилегирован правен и облагателен режим, мевляни, дыздари, кехан, кятиби, имами, мюезини, дребни служители при джамиите, а също и неколцина занаятчии: хлебар, месар, готвач, дръндар, чехлар, сарач. Този господстващ слой на гражданството трябвало да бъде обслужван стопански и трудово, затова властите навярно и с административни разпоредби са довеждали български семейства, за да се подновят занаятчийските производства, нужни на града, на гарнизона и на областта. Но състоянието на Търново към 1485 — 1500 г. далеч не отговаряло на стопанското му развитие, на богатствата, търговията и населението му отпреди 1393 г. Сега той бил стопански крееща паланка, губеща се в развалините на стари болярски домове, църкви и градски къщи, придобиваща бързо както по население, така и по архитектурен облик турски характер.

**Ловеч** бил средновековен град от малка или средна величина, въздигнат на късноантични основи. Крепостта била с вътрешен град (акропол) и четири църкви; при защита можела да

прибере зад стените част от жителите. Ловеч е семейно феодално владение на Шишмановци, които естествено са полагали грижи за укрепването и стопанското му издигане. Градът през XIV век произвеждал стандартизирана златарска стока — накити от различни метали и стойности. Това показва, че тук е съществувало пазарно средище и естествено още други занаятчийски производства. XIV век е време на оживена монетна циркулация в Ловеч и околностите, което говори за постоянен стопански обмен чрез града, който бил и важен междинен и посреднически етап на търговския път от Тракия за Дунава. При превземането на града от турците и при бягството на онези, които успявали да се измъкнат от обсадния обръч, някой от бегълците може би решил да укрие парите си, закопавайки ги в гърне. Това са 1430 сребърника, които свидетелствуват, че в Ловеч са живели заможни или богати хора — боляри, търговци или занаятчии [131]. Превзет вероятно около 1393 г., той запазил своята функция на областно средище — вилает, който според регистрите е обхващал през 80-те години най-малко 63 села [132]. В града живеели 124 български домакинства и 30 вдовици, а турските домакинства били вече 50 [133]. Този български състав на жителите бил може би само половината или едната трета от предвоенния брой; но в тази третина естествено фигурират нови граждани, заселили се постепенно след установяването на османската власт.

**Плевен** бил значителен средновековен град с две крепости и обществени постройки, който се развивал непрекъснато до края на XIV век. Още през предходното столетие в него се установили трайно еврейски търговци. Това показва, че градът е бил сборно тържище на износни стоки (жив добитък, кожи, вълна, восък, мед и други селскостопански произведения), които тези опитни посредници прекупували от боляри и селяни и реализирали извоза им по Дунава, обикновено чрез Никопол. В града имало по това време и златарски работилници, от които местното население купувало разни накити. Монетното обръщение в Плевен и околните села било твърде оживено до края на XIV век [134], така че в навечерието на завладяването му от турците бил пълноценен, макар и неголям град. След превземането на Плевен били разрушени крепостите и градът. Образувано се средновековно по произход градище, което, изглежда, дълго време било съвсем пусто. Старото гражданство на Плевен споделило участта на търновци. Но понеже османската власт имала нужда от административно средище на околните села, той получил и тази функция. В регистрите личат 11 подведомствени села и мезри. Но в самия град са записани едва 10 български и 9 турски домакинства, което значи практически, че Плевен все още бил обезлюден град, чието старо гражданство отдавна изчезнало [135].

**Оряхово**, в османските описи «град Рахова», бил малък средновековен град с крепост и жилищни квартали около нея, възникнал най-късно през XIII век, но може би и по-рано [136]. Монетните находки на градското землище говорят за непрекъснат живот и известна търговска дейност, свързана с внос-износ по Дунава до края на XIV век. Споменава се като важен опорен пункт на Дунава още през 1283 г. Градът бил завладян от турците към 1393—1394 г. като част от държавната територия на Търновското царство. Но в 1395 г. западна кръстоносна войска завзела с шум крепостта, разрушила, опожарила и разграбила града. Турците скоро се върнали отново в града и разрушили крепостта до степен на негодност за защита. Избягвайки развалините на старите квартали около крепостта, новите заселници застроили една местност, отстояща на 1 км по` на изток, където е разположен и днес този град. По писменото свидетелство на други кръстоносци от 1445 г., явили се около града, крепостта и старите жилищни квартали били вече развалини [137]. При османската административна разпределба на Северна България обаче Оряхово не бил определен за средище на административна единица, а останал като главен обект на средно ленно владение — зеамет. От описанието му се вижда, че от градския пазар и от

пристанището били събирани продажни такси и акциз върху улова на риба и внасяната сол [138]. В града били обложени с данъци 87 български домакинства и 11 вдовици [139]. С други думи, и тук толкова, колкото в едно значително тогавашно село. Разорението и обезлюдяването на Оряховския край поради множеството турски и антитурски походи, минали през него, било от най-висока степен. Градът не само отдавна загубил старото си гражданство, но се загубили и повечето от селските жители. Това се вижда от факта, че към споменатия оряховски зеамет са записани само две села, наистина разположени в Оряховско. А в регистрите липсват други селища от същия край освен две пустеещи мезри — Лесковичофча, дн. Лесковец, и Рогозен [140], но и двете отнесени към вилаета Загорие. Оряхово и неговият селски район загубили толкова много от коренните си жители, че упаднали и останали без административно значение. И това е допълнително доказателство, че 87-те домакинства в новото селище Оряхово през 1480 г. възстановявали само част от стария жителски състав на града.

С още по-тежки последици се проявил този разрушителен демографски процес в град **Лом**. През времето на Втората българска държава той вече бил малък търговски град, свързан с транспорта и риболова по Дунава, но възникнал вероятно през X век. Той се споменава със своята крепост в една унгарска кралска грамота от 1286 г. В града имало търговски живот, което личи както от единичните монетни находки, достигащи до края на XIV век, така и от намерените парични съкровища — едно от 5000 медни монети, а друго от 2166. Тези находки говорят за ежедневен оборот на дребно, от който се натрупали по-големи количества медни парични знаци. Крепостта била превзета от турците и разрушена напълно заедно със селището, което опустяло. Затова при двата кръстоносни антитурски похода от 1396 и 1444 г., при които войските на крал Сигизмунд и крал Владислав се движели по българския бряг на Дунава, летописците на походите не отбелязват Лом, макар да споменават Флорентин, Видин, Оряхово и Никопол [141]. Състоянието на Лом към 80-те години на XV век се изяснява от ленните описи. В географско и икономическо отношение в Ломския район спадали тогава, както и днес, Василковци, пустеещата мезра Войници (дн. с. Войници), Ефлякофча (Влашка махала, сега Сталийска махала), Връх (дн. с. Черни връх) и Очуча (Чучан, дн. с. Станево). Това били четири села и една мезра [142], това бил и Ломският край тогава. При това споменатите села не са отнесени административно към Лом, а към вилаета Загорие, който обхващал, както видяхме и Оряховско, но нямал административен център, а съществувал само по име, като подразделение, и обхващал и села от други по-далечни краища на Северозападна България. Принадлежността на ломските села към този сборен вилает без център показва, че Лом не е могъл да играе ролята на такъв, тъй като градът лежал в безлюдни развалини. Поради тази причина той не се споменава в регистрите изобщо. С други думи, Лом бил постигнат от участта на Разград, като изгубил изцяло населението си. (По-късното възобновяване на града не влиза в обсега на нашето внимание.)